

**ÓZBEKSTAN RESPUBLÍKASÍ JOQARÍ HÁM ORTA ARNAWLÍ
BILIM BERIW MINISTRILIGI**

**Berdaq atındaǵı qaraqalpaq mámleketlik universiteti
Qaraqalpaq filologiyası fakulteti**

Fakultet dekanı:

_____ doc. Q.Turdıbaev

«__» _____ 2019 jıl

5120100-filologiya hám tillerdi oqıtıw (qaraqalpaq filologiyası) bakalavr
baǵdarınıń 4-kurs studenti Moyatdinov Alisherdiń «Qoblan» dástanında
frazelogizmlerdiń qollanılıwı degen temadaǵı

PITKERIW- QÁNIGELIK JUMÍSÍ

Jaqlawǵa ruxsat berildi:

Kafedra baslıǵı: prof. M. Qudaybergenov

Ilimiy basshı: prof. SH. Abdinazimov

«__» _____ 2019-jıl

Nókis-2019

Mámleketlik attestaciya komissiyasınıń

QARARÍ:

5120100-filologiya hám tillerdi oqıtıw (qaraqalpaq filologiyası) bakalavr baǵdarınıń 4-kurs studenti Moyatdinov Alisherdin «Qoblan» dástanında frazeologizmlerdin qollanılıwı degen temadaǵı pitkeriw-qánigelik jumısına

«_____» ball qoyılsın

MAK bashǵı: _____ Z.Bekbergenova

MAK bashǵı orınbasarı: _____ Q. Turdibaev

MAK aǵzaları: _____ Q. Jarimbetov

_____ Q.Orazimbetov

_____ Q.Paxratdinov

_____ M.Qudaybergenov

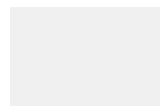
_____ A.Dosimbetova

_____ M.Mámbetova

_____ E.Eshniyazova

_____ P.Najimov

_____ M.Qurbanov

MAZMUNÍ:

KIRISIW.....	3
I BAP. TIL BILIMINDE FOLKLORLÍQ SHÍĞARMALAR TILINIŇ IZERTLENIW TARÍYXÍNAN	7
I.1. Túrkiy til biliminde folklorlıq shıǵarmalar tiliniŇ izertleniwi	7
I.2. Qaraqalpaq til biliminde folklorlıq shıǵarmalar tiliniŇ izertleniwi	10
I.3. «Qoblan» dástanınıŇ jazılıwı	14
II BAP. «QOBLAN» DÁSTANÍNDAGÍ FRAZELOGIYALÍQ SÓZ DIZBEKLERINIŇ SÓZ SHAQAPLARÍNA QATNASÍ	16
II.1. Feyil mánili frazeologiyalıq sóz dizbekleri.....	19
II.2. Atlıq mánili frazeologiyalıq sóz dizbekleri.....	22
II.3. Kelbetlik mánili frazeologiyalıq sóz dizbekleri	24
II.4. Ráwish mánili frazeologiyalıq sóz dizbekleri	27
III BAP. «QOBLAN» DÁSTANÍNDÁ FRAZELOGIZMLERDÍŇ SEMANTIKA- STILISTIKALÍQ ÓZGESHELIGI	30
III.1. FrazeologizmlerdiŇ quramına sóz qosıp qollanıwı.....	32
III.2. Frazeologizmler arqalı qaharmanlardıŇ psixologiyalıq halattıŇ beriliwi.....	34
III.3. Sinonim frazeologizmler.....	36
III.4. Frazeologiyalıq sóz dizbeklerindegi variantlılıq.....	40
III.5. Somatikalıq frazeologizmler	44
JUWMAQ.....	48
PAYDALANÍLGAN ÁDEBIYATLAR.....	52

KIRISIW

Jumistıń ulıwma sıpatlaması

Temanıń aktualıǵı: Hárbir xalıqtıń ádebiy tili awızeki sóylew tiliniń tiykarında payda boladı, qaliplesedi. Tildin sózlik quramında sol tilde sóylewshi xalıqtıń, onıń tiliniń tariyxına baylanısı bay hám bahalı maǵlıwmatlar uzaq waqıt saqlanadı. Sonlıqtan, tildin rawajlanıw ózegesheliklerin anıqlawda xalıq awızeki sóylew tiliniń tillik ózegesheliklerin úyreniw úlken áhmiyetke iye. Usı kózqarastan qaraqalpaq tiliniń rawajlanıwı barısındaǵı tillik ózegesheliklerin anıqlawda qaraqalpaq awızeki dóretywshiliginiń shıńı esaplangan dástanlıq shıǵarmalardıń tilin úyreniw máselesi qaraqalpaq til bilimi aldında turǵan eń áhmiyetli máselelerdin biri dep ayta alamız.

Biz pitkeriw qánigelik jumısımızda jumıs kóleminen kelip shıǵıp, xalıq dástanlarınıń biri «Qoblan» dástanınıń tilinde frazeologizmler leksika-semantikalıq túrleri, dástan tilinde qollanıw ózegesheliklerine, bul turaqlı sóz dizbekleriniń jumsalıw halatların úyreniwdi maqset ettik. Sebebi, dástan tilinde qollanǵan frazeologizmler arqalı belgili bir dáwirdegi jámiyetlik-tariyxıy turmıs, mádeniyat belgileri saqlanadı. Solay eken, xalıq dástanlarınıń tilindegi frazeologiyalıq sóz dizbeklerin úyreniw arqalı sol xalıqtıń tariyxı hám tili, onıń rawajlanıw basqıshları tuwralı bahalı maǵlıwmatlar alıwǵa boladı.

Ózbekstan Respublikasınıń Prezidenti Sh.M.Mirziyoev óz Prezidentlik iskerligine kirirken dáslepki kúnlerden baslap-aq, bilimlendiriw, tálim-tárbiy, ilim-pándi rawajlandırıwǵa ayırıqsha itibar bere basladı. Kórkem ádebiyattıń insan sanasınıń, aqıl-oyınıń tereń rawajlanıwına úlesi úlken ekenligin, jaslar arasında kitap qumarlıqtıń keń rawajlanıwına jol ashıp beriw kerekligine úlken dıqqat awdardı. Sonlıqtan Prezidentimiz: «...jaslarımızdın ǵárezsiz pikirleytuǵın, joqarı intellektual hám mánawiy potenciya ǵa iye bolıwında kórkem ádebiyattıń roli sheksiz...»¹ ekenligin atap ótti. Sonıń menen birge jazıwshı-shayırlar dóretywshiligin tereń úyreniw hám olar dóretken kórkem ádebiy dóretpelerin jaslarǵa keń túrde násiyatlaw

¹ Мирзиёев Ш. Узбекистон Республикасы Конституциясы кабыл етилгенлигинин 24 жыллыгына бағышланған салтанатлы мәресиминдеги баянаты.// «Еркин Каракалпакстан», 8-декабр, 2016. № 148-149 (19923)

jumısları baslap jiberildi. Kórkem ádebiyatta hár qanday kórkemlik izlenisler insannıń ruwxıy mıtájliklerin qanaatlandırıw ushın xızmet etedi. Milliy ádebiy tillerdiń rawajlanıw tariyxın izertlew hám onıń basqışların anıqlaw ushın jazba estelikler menen bir qatarda xalıq awızeki dóretpeleriniń, ásirese dástanlardıń tillik ózgesheliklerin, sózlik quramınıń tariyxıy qatlamların tereń úyreniw úlken áhmiyetke iye.

«Qoblan» dástanı qaraqalpaq jazba ádebiyatı menen ádebiy tilimizdiń tariyxında belgili orındı iyeleydi. Qaraqalpaq til biliminde házirge shekem dástannıń leksika-semantikalıq ózgeshelikleri izertlenilmegen. «Qoblan» dástanınıń leksika-semantikalıq ózgesheliklerin tereń hám hár tárepleme úyreniw milliy qádiriyatlarımız qayta tiklenip atırǵan dáwir ushın eń áhmiyetli máselelerdiń biri.

Qaraqalpaq til biliminde folklorlıq shıǵarmalar tili hár túrli baǵdarlarda azı-kem úyrenilmekte. Mısalı: filologiya ilimleriniń kandidatı O.Bekbawlovtıń «Qaharmanlıq dástanlardaǵı arab-parsı leksikası hám onıń tariyxıy lingvistikalıq sıpatlaması»n anıqlaw boyınsha islegen jumısları bar. Sonday-aq Sh.Abdinazimovtıń «Qırıq qız» dástanınıń leksikası»n izertlewge baǵışlangan kandidatlıq jumısı qaraqalpaq til bilimindegi folklorlıq shıǵarmalardıń tilin arnawlı túrde izertlegen miynet esaplanadı. Bul miynette folklorlıq shıǵarmalardıń tiline tán bolǵan ózgeshelikler úyreniledi hám ádebiy tildiń awızeki poetikalıq túrin analizlewdiń metodologiyasın qalıplestiriwge umtılwshılıq kózge taslanadı. Jáne de filologiya ilimleriniń kandidatı A.Abdievtiń «Alpamıs» dástanı tiliniń leksika-semantikalıq hám stilistikalıq ózgesheligi» dep atalǵan kandidatlıq dissertatsiyası «Alpamıs» dástanınıń tiliniń leksikalıq quramı hám sózlerliń funkcionallıq-stillik qollanılıwın izertlewge baǵdarlangan jumıslardıń biri boldı.

Bul jumıslarda qaraqalpaq xalıq dástanlarınıń leksikasında frazeologizmler haqqında ulıwma toqtalǵanı menen xalıq dástanlarınıń biri «Qoblan» dástanı tilindegi frazeologizmlerdiń jumısalıwı elege shekem arnawlı túrde tolıq úyrenilmedi.

Jumıstıń maqseti hám wazıypaları: Pitkeriw qánigelik jumısımızdıń tiykarǵı maqseti – «Qoblan» dástanı tilindegi frazeologizmlerdiń jumısalıw ózgesheliklerin

anıqlaw bolıp, bul maqsetke erisiw ushın tómendegi wazıypalardı orınlaw kózde tutılğan:

- «Qoblan» dástanı tilindegi frazeologizmlerdiń jumsalıw ózgesheliklerin anıqlaw;
- «Qoblan» dástanında qollanılğan frazeologizmlerdiń mánilik túrlerin anıqlaw;
- «Qoblan» dástanında frazeologiyalıq ótlesiwler, frazeologiyalıq dizbekler, frazeologiyalıq birliklerdiń jumsalıw jaǵdayların anıqlaw;
- «Qoblan» dástanında frazeologizmlerdiń semantika - stilistikalıq ózgesheliklerin úyreniw;
- «Qoblan» dástanında jumsalǵan sinonim, antonim, omonim frazeologizmlerdi anıqlaw.

Jumıstıń ilimiy jańalıǵı: Joqarıda aytıp ótkenimizdey, qaraqalpaq til biliminde milliy miyraslarımız tiliniń sózlik quramı hám leksikalıq ózegeshelikleri boyınsha bir qansha ilimiy jumıslar isleniwine qaramastan, qaraqalpaq xalıq dástanlarınń leksikasında frazeologizmler haqqında ulıwma toqtalǵanı menen xalıq dástanlarınń biri «Qoblan» dástanı tilindegi frazeologizmlerdiń jumsalıwı elege shekem arawlı túrde izertlenilmedi.

Pitkeriw qánigelik jumısımızda sóz etilip atırǵan «Qoblan» dástanı tilindegi frazeologizmlerdiń jumsalıw ózgeshelikleri qaraqalpaq til biliminde arawlı úyrenilmekte. «Qoblan» dástanı tilindegi frazeologizmlerdiń jumsalıw hám frazeologizmlerdiń semantika-stilistikalıq ózgeshelikleri hár tárepleme ashıp berildi. Usı jaǵdaylar jumısımızdın ilimiyligin belgilep beredi.

Pitkeriw qánigelik jumısınıń metodologiyası hám metodları: Jumısımızda mámleketimizdiń prezidenti Sh.M.Mirziyoevtıń miynetlerindeki ózlikti ańlaw, xalqımızdın kóp ásirlik milliy qádriyatların qayta tiklew hám olardı jas áwladlardın ruwxıy dúnyasın bayıtıw isinde paydalanıw boyınsha bildirgen pikirleri ulıwma metodologiyalıq tiykar bolıp tabıladı. Sonday-aq, túrkiy hám qaraqalpaq til bilimindeki xalıq dástanları tili boyınsha izertlew jumısları nátiyjelerine de súyendik.

Jumıstıń obekti hám predmeti: Jumısımızdın obekti sıpatında «Qoblan» dástanı tilindegi frazeologizmlerdiń jumsalıw ózgeshelikleri tańlandı.

Jumısımızdıń predmeti sıpatında «Qoblan» dástanı paydalanıldı.

Jumıstıń teoriyalıq hám ámeliy áhmiyeti: Jumıstıń teoriyalıq áhmiyeti sonnan ibarat, izertlew jumısınıń nátiyjeleri, qaraqalpaq ádebiy tili tariyxı, leksikologiya, dialektologiyanıń ayırım máselelerine anıqlıq kirgizedi, sonday-aq, lingvofolkloristikanıń qaraqalpaq til biliminde óz aldına ilim tarawı bolıp qalıplesiwine óziniń tásirin tiygizedi.

Pitkeriw qánigelik jumısınan alınǵan nátiyjeler folklorlıq shıǵarmalarda qollanǵan sózlerdiń sózligin dúziwde, joqarı hám orta arnawlı oqıw orınları ushın sabaqlıq hám oqıw qollanbalar jazıwda, sonday-aq, joqarı oqıw orınlarınıń «Qaraqalpaq tili hám ádebiyatı» qánigeliginde «Qaraqalpaq tili tariyxı» pání hám «Lingvofolkloristika» sıyaqlı arnawlı kurslardı oqıtıwda paydalanıwı múmkin.

Jumıstıń qurılısı: Pitkeriw qánigelik jumısınıń teması, maqseti hám wazıypaları onıń qurılısın belgiledi. Pitkeriw qánigelik jumısınıń ulıwma sıpatlaması, kirisiw, juwmaq, paydalanılǵan ádebiyatlardıń diziminen hám bulardan tısqarı úsh baptan ibarat (baplar óz ishinde bólimlerge bólingen). Kólemi 54 bet.

I BAP. TIL BILIMINDE FOLKLORLÍQ SHÍGARMALAR TILINIŇ IZERTLENIW TARÍYXÍNAN

I.1. Túrkiy til biliminde folklorlıq shıǵarmalar tiliniŇ izertleniwi

Folklorlıq dóretpelerdiŇ til ózgesheliklerin izertlew túrkiy xalıqlarda XX ásirde 60-jıllarınan baslap qolǵa alına basladı. Bul dáwirde xalıq dástanların tili ózgesheliklerin, sonday-aq, folklorlıq dóretpelerdiŇ hár qıylı janrlarını tili tuwralı ilimiy izertlewler alıp barıldı. D.MamedkuliyevtiŇ «Shaxsánem hám Ğarip» dástanını tillik ózgeshelikleri» degen dissertatsiyalıq jumısında epos tilini fonetika hám grammatikalıq, morfologiyalıq hám sintaksislik, leksikalıq ózgesheliklerine analiz jasalǵan². Jumıstıń leksikalıq ózgesheligin izertlewge arnalǵan bóliminde óz sózlik qatlam tematikalıq toparlarǵa ajratılǵan. Basqa tillerden -arab, parsı, mongol tillerinen kelip kirgen sózlerdiŇ seslik hám mánilik ózgesheliklerge ushıraw jaǵdayları anıqlanǵan. J.BayzakovtıŇ «Qazaq qaharmanlıq eposı «Alpamıs» tıń leksikalıq ózgeshelikleri» degen jumısında tiykarǵı dıqqat dástanını sózlik quramını tariyxıy shıǵısı boyınsha qatlamların izertlewge hám sózlerdiŇ etimologiyasın úyreniwge arnalǵan³. Sonday-aq, bul dissertatsiyalıq jumısta «Alpamıs» dástanını qazaqsha variantı tilindegi epiteter, gónergen sózler hám dialektizmler úyrenilgen. Biraqta avtor tárepinen tek folklorlıq shıǵarmalarda ǵana qollanılatuǵın sózler yamasa folklorlıq frazeologizmler sóz etilmedi. Azerbaijan ilimpazı S.G.MextiyevanıŇ «Shaxriyar» dástanını tili» dep atalatuǵın miynetinde dástanını leksikalıq hám grammatikalıq ózgeshelikleri, ondaǵı sinonim, omonim, antonim sózler, termin xarakterindegi sózler, sóz jasaw protsesi hám turaqlı sóz dizbekleri izertlengen⁴. Ózbek ilimpazı Sh.ShoabduraxmanovtıŇ «Ravshon» dostonining badiyy tili» atlı dissertatsiyalıq jumısında dástanda qollanılgan kórkemlew quralları epiteter, metafora, dástan tiliniŇ sintaksislik, fonetikalıq hám leksikalıq ózgeshelikleri

² Мамедкулиев Д. Языковые особенности дастана «Шахсанем и Гарип» - Ашхабад. 1965.

³ Байзаков Ж. Лексические особенности казахского героического эпоса «Алпамыс». - Алма-ата. 1967.

⁴ Мехтиева С.Г. Язык эпоса «Шахрияра». - Баку. 1974.

izertlengen⁵. Bul miynetlerden basqa da túrkiy tillerindegi awızeki xalıq dóretpeleri tilin úyreniwge arnalǵan bir qansha jumıslar payda boldı⁶. Túrkiy tillerindegi dástanlardıń ishinde qırǵız xalqınıń qaharmanlıq dástanı «Manas» tın tili hár tárepleme izertlengen: R.Egamberdiyev «Manas» dástanındaǵı frazeologizmlerdi izertlese⁷, R.A.Beybutova ondaǵı áskeriy leksikanı⁸, K.Aydarqulov «Manas» eposı menen runikalıq jazba esteliklerdegi etnikalıq terminlerdi salıstırıp izertlegen⁹.

1956-jılı sentyabr ayında Tashkent qalasında «Alpamıs» dástanı boyınsha pútkil awqamlıq ilimiy-teoriyalıq konferensiya ótkerildi. Bul konferensiyada «Alpamıs» dástanınıń xalıqlılıǵı, payda bolıw deregi, genezisi, dástan tarqalǵan aymaqlar, dástannıń ideyalıq ózgesheligi tuwralı ilimiy pikirler bildirilgen edi. Bul konferensiyanıń materialları 1959-jılı járiyalandı. Bul konferensiyada A.K.Borovkovtıń «Bul epostı tolıǵı menen túsiniw ushın «Alpamıs» dástanınıń qaraqalpaq tilindegi versiyasında áhmiyetli múmkinshiliklerdiń bar ekenligin eskertiwimiz kerek; - degen pikiri biziń ushın áhmiyetli»¹⁰.

1960-jılı V.M.Jirmunskiydiń túrkiy tillerdegi «Alpamıs» dástanın izertlewge arnalǵan «Skazaniye ob Alpamıshe i bogatırskaya skazka» degen kólemli miyneti járiyalanǵan¹¹. Ol óziniń bul miynetinde «Alpamıs» dástanınıń qaraqalpaqsha versiyası boyınsha Ógiz jıraw variantı hám Qıyas jıraw variantları materialların keń túrde paydalandı. 1959-jılı L.M.Penkovskiydiń «Alpamıs eposınıń ayırım stilistikalıq ózgeshelikleri hám onı awdarma jasaw prinsipleri» maqalası járiyalandı¹². Ózbek til biliminde «Alpamıs» dástanınıń tilin izertlew boyınsha eki kandidatlıq dissertatsiya qorgaldı. 1975-jılı Ravshan xoja Rasulov «Alpamıs» dástanında sózler arasındaǵı

⁵ Шоабдурахманов Ш. «Равшан» дастанининг бадий тили ҳақида. – Ташкент. 1949.

⁶ Байлиев С. Языковые особенности дастана «Саят и Хамра», - А.к.д. –Ашхабад. 1968., Юсупов Г.К.Лексико-стилистические особенности азербайджанских пословиц. –А.к.д. –Баку. 1969., Ефимов ,Ф.Лексико-грамматические особенности чувашских пословиц и поговорок. –А.к.д. –Алма-ата. 1978., Кочарли С.К. Лексика азербайджанских баяти. –А.к.д.-Баку. 1984., Садриддинова М.З. Лексика узбекских пословиц и поговорок. – А.к.д. –Ташкент. 1995., Жубанов Е.Х. Литературно-лингвистические особенности эпоса «Козы Корпеш Баян сулу» -А.к.д. –Алма-ата. 1967., Эгамбердиев Р.Фразеологизмы в эпосе «Манас» -А.к.д. –Фрунзе. 1980.

⁷ Эгамбердиев Р. Фразеологизмы в эпосе «Манас». –Фрунзе. 1982.

⁸ Бейбутова Р.А. Военная лексика в эпосе «Манас» -как этно-лингвистическом источника. Фрунзе. 1988 –С. 605-607.

⁹ Айдаркулов К.К вопросу об общности этнических терминов в эпосе «Манас»

¹⁰ Боровков А.К. «Героическая поэма об Алпамыша» // Сборник «Об эпосе Алпамыш». –Ташкент.: Изд. АН.УзССР, 1959, -С.64.

¹¹ Жирмунский Б.М. «Сказание об Алпамыше» и богатырская сказка. –Москва.: Восточная литература, 1960.

¹² Пенковский Л.М. Некоторые стилистические особенности эпоса «Алпамыш» и принципы его перевода. // сборник «Об эпоса Алпамыш». –Ташкент, 1959.

sintaksislik qatnaslardin sawleleniwi» degen temada kandidatliq dissertatsiya qorgadi. Bul kandidatliq dissertatsiyada soz dizbeklerini quramindagi sozlerdin bag'ininqili ham dizbekli baylanisiwi, olardin dastanda qollaniliw ozgeshelikleri ken turde uyrenildi¹³. 1990-jili jane bir ozbek ilimpazi Salohitdin Tursunov «Alpamis dastaninin leksikalik ozgeshelikleri» degen temada kandidatliq dissertatsiya qorgadi¹⁴.

Frazeologiyaliq soz dizbeklerine sozlik qatlamnin ozgeshe bir turi sipatinda baha beriwde til biliminde frazeologiya haqqinda doregen miynetlerdi basshiliqqa alamiz. Negizinen XIX asirdin aqiri XX asirdin baslarinda rus ilimpazlari, tilshi alimlari frazeologiyaliq soz dizbeklerine kewil bolip kelgen, lekin bulardin izzertlewleri frazeologiyaliq soz dizbeklerini teoriyalik maselesin jan-jaqlama sheshpegenligi bizge malim. Frazeologiyaliq soz dizbeklerin jan-jaqlama tereizertlew maselesin ortaga qoygan rus alimi, akademik V.V.Vinogradov boldi. Ilimpazdin miynetlerinde frazeologiyani teoriyalik negizi, til ilimi tarawinda onin tutatugin ornini joninde ham tiykarqi maselelerine aniqlama berip otedi. Bizge belgili frazeologiyaliq soz dizbekleri quramindagi sozler menen tighiz baylanista bolip ajralmas bolip keledi. Olardin ornin gez kelgen soz benen almastiriwga bolmaydi, olarga tan qasiyet turaqliliq, tutasliq jane manilik birligi bolip tabiladi.

Frazeologiya maselesi menen shugillanganda koplegen ilimpazlar frazeologiyaliq soz dizbeklerin jeke shigarma tili menen baylanistira otirip izertlewdi ham frazeologiyani hazirgi ozgerislerin aniqlawdi usinadi. Belgili tyurkolog N.A.Baskakov ozinin miynetinde turkiy tillerdegi soz dizbeklerin eki toparga bolip qaragan.

1. Soz dizbekleri sintaksislik birlik retinde qaraladi, bugan jay soz dizbekleri kiredi.

2. Soz dizbekleri leksikalik birlik retinde qaraladi, bugan turaqli soz dizbekleri kiredi¹⁵ dep atap korsetedi. Bunda negizinen tilde eki dizbektin bolatuginin koriwmizge boladi. Jeke komponentleri leksikalik, grammatikalik jaqtan turaqli turde

¹³ Расулов Р. «Алпомиш» дастонида сўзлар орасидаги синтактик муносабатнинг ифодаланиши. Кан.дисс. — Тошкент, 1975.

¹⁴ Турсунов С. Лексические особенности дастана «Алпамыш». кан.дисс. — Ташкент, 1990.

birlesken, ózgerisler kirgiziwge bolmaytuǵın, eger ózgeris bolsa da sheklengen qalıplesken dárejede ǵana bolatuǵın sóz dizbekleri turaqlı sóz dizbeklerine kiredi.

2002-jılı A.Rahimovtıń «Ózbek xalıq dástanları leksikasınıń salıstırmalı-tariyxıy analizi» degen temadaǵı kandidatlıq dissertatsiyası¹⁵, 2007-jılı SH.Mahmadiyevtıń «Ózbek xalıq dástanları tilinde stilistikalıq figuralar» temasındaǵı kandidatlıq dissertatsiyaları qorǵaldı¹⁶. Bulardıń ishinde Ahmad Rahimovtıń jumısında Ergash Jumanbulbul ulı tárepinen jırlanǵan «Góruǵlı» dástanınıń tili úyrenilgen. Sonday-aq, basqa da kórkem shıǵarma hám dástanlardıń tilin izertlew boyınsha tómendegi jumıslar payda boldı.

1998-jılı ózbek ilimpazı Z.Xolmanova «Shaybaniyxan» dostoni leksikasi, (Pwlxon shayır variantı tiykarında) degen temadaǵı kandidatlıq dissertatsiyası qorǵaldı. Bul kandidatlıq dissertatsiyanıń 2007-jılı Twra Mırzaev, Jabbar Eshonqul, Selami Fidokorlardıń baspaǵa tayarlawında Tashkent qalasında «Alpamıs» dástanınıń túsindirme sózligi» járiyalandı. Bul túsindirme sózlikte ózbek tilindegi «Alpamıs» dástanınıń Fazıl Yuldosh uǵlı variantı, Ergash Jumanbulbul variantı hám Saidmurad Panoh ulı variantlarında qollanılǵan sózler berilgen.

Demek, qaraqalpaq tilindegi frazeologiyalıq sóz dizbekleri – ıqsham, kórkem etip qurılǵan sóz dizbekleri bolıp qalmastan, az sóz benen kóp nárseni túsindiretuǵın tereń mánige iye, aytajaq oy-pikirdi, túsiniqli dál beretuǵın til baylıǵı. Tildıń basqa birlikleri sıyaqlı ǵáp ishinde qollanǵanda frazeologizmlardıń kópshiligi belgili dárejede leksikalıq hám grammatikalıq ózgerislerdi qabıl ete aladı. Frazeologiyalıq sóz dizbeklerindegi bolatuǵın variantlılıq qubılısı tilimizdiń frazeologizmlardıń jáne de bayıwına óz tásirin tiygizdi.

I.2. Qaraqalpaq til biliminde folklorlıq shıǵarmalar tiliniń izertleniwi

Awızeki xalıq dóretpeleriniń úlgielerin jıynaw, izertlew hám baspa sózde járiyalaw hár bir xalıqtıń mádeniy miyrasların qayta tiklewde úlken áhmiyetke iye.

¹⁵ Рахимов А. Ўзбек халқ достонлари лексикасининг қиёсий-тарихий таҳлили. Авторефер. дисс. ...канд. Фил.наук.-Самарқанд,2002.

¹⁶ Маҳмадиев Ш. Ўзбек халқ достонлари тилида стилистик формулалар. Авторефер. дисс. ...канд. Фил.наук.-Ташкент,2007.

Qaraqalpaq til biliminde awızeki xalıq dóretpeleri tilin arawlı monografiyalıq baǵdarda izertlewge arnalǵan jumıslardıń eń dáslepkileriniń biri filologiya ilimleriniń kandidatı Orazaq Bekbawlovtıń «Qaharmanlıq epostıń arab-parsı leksikası hám onıń tariyxıy-lingvistikalıq xarakteristikası» miyneti esaplanadı¹⁷. Bul miynettiń kirisiw bóliminde qaraqalpaq qaharmanlıq eposlarınıń tilindegi arab-parsı leksikasınıń tariyxıy-lingvistikalıq ocherki berilgen. Onda túrkiy xalıqları menen arab-parsı tillerinde sóylewshi qáwimler ortasındaǵı tariyxıy baylanıslar, sak-massaget qáwimleri tariyxı, Zanay xan haqqında ápsanalar, eski grek mádeniyatınıń arab-parsı tillerine tiygizgen tásirleri máselesi sóz etilgen. Jumıstıń 40-79 betlerinde tariyxıy-etimologiyalıq baǵdardaǵı lingvistikalıq ocherki berilgen. Jumıstıń 80-190- betlerinde qaraqalpaq qaharmanlıq eposlarında jumsalǵan arab-parsı sózleriniń sózligi berilgen. Bul miynet qaraqalpaq til bilimindegi folklorlıq shıǵarmalardıń tilin úyreniwge baǵıshlanǵan eń dáslepki miynetlerdiń biri bolıwı menen bahalı. O.Bekbawlovtıń bul miyneti keyin ala jetilistirilip Q.Mambetnazarov penen avtorlıqta túsindirme sózlik retinde qayta járiyalandı¹⁸.

Qaraqalpaq til bilimindegi búgingi kúnge shekem folklorlıq shıǵarmalardıń tilin arawlı izertlewge baǵıshlanǵan birden-bir kandidatlıq dissertatsiya 1992-jılı qorgaldı. Ol SH.Abdinazimovtıń «Qırıq qız dástanınıń leksikası» temasındaǵı izertlew jumısı. Bul miynettiń kirisiw bóliminde awızeki xalıq dóretpeleri tiliniń izertleniw jaǵdayları hám «Qırıq qız» dástanı boyınsha maǵlıwmatlar berilgen. Jumıstıń birinshi babı «Qırıq qız dástanınıń sózlik quramı» dep ataladı. Bul baptıń birinshi bóliminde túrkiy tillerine ortaq sózler on eki tematikalıq toparǵa ajratılıp izertlengen. Adam múshelerin hám tuwısqanlıq qarım-qatnastı ańlatatuǵın sózler, siyasiy-jámiyetlik sózler, mal sharwashılıǵına, quslar hám haywanatlar dúnyasına baylanıslı sózler, ósimlikler dúnyasına hám diyxansılıqqa baylanıslı sózler, turmıslıq buyımlarǵa baylanıslı sózler, waqıttı, ólshem birliklerin hám abstrakt túsiniqlerdi bildiretuǵın sózler, tábiyat qubılıslarına baylanıslı sózler, tálim-tárbiya jumıslarına baylanıslı sózler, kásipke baylanıslı sózler, kosmoslıq hám geografiyalıq obektlerdi,

¹⁷ Бекбаулов О. Қахарманлық эпостың араб-парсы лексикасы ҳәм оның тарийхый-лингвистикалық хәректеристикасы Нөкис: Қарақалпақстан, 1979.

¹⁸ Бекбаулов О., Мамбетназаров Қ. Қахарманлық дәстанлардағы өзлестирме сөзлердің түсиниги. – Нөкис, 1992.

jer astı baylıqların bildiretuğın sózler, dástanda qollanılğan toponimler, antroponimler degen tematikalıq toparlarğa bólingen. Birinshi baptın ekinshi bóliminde basqa tillerden ózlestirilgen sózler úyrenilgen. Qıtay, parsı, arab hám basqa da hind-evropa tillerinen ózlestirilgen sózler izertlengen.

Jumıstın ekinshi babı ««Qırıq qız» dástanınıń leksika-semantikalıq ózgeshelikleri» dep ataladı. Bul bapta dástanda qollanılğan kóp mánili sózler, metaforalıq, metonimiyalıq, sinekdoxalıq usıl menen awıspalı mánide qollanılğan sózler sinonim, antonim, omonimler, arxaizm hám tariyxıy sózler, tabu hám evfemizmler, frazeologizmler dástannan alınğan mısallar tiykarında tereń úyrenilgen. Iлимпaz Sh.Abdinazimovtıń «Qırıq qız» dástanınıń sózlik quramın izertlewge bağıshlangan bir qatar maqalaları járiyalandı¹⁹.

Bul jumislardıń dawamı sıpatında A.Abdıyevtıń ««Alpamıs» dástanı tiliniń leksika-semantikalıq hám stilistikalıq ózgesheligi» atamasındağı kandidatlıq dissertatsiyası qorgaldı, dástannıń til ózgesheliklerin úyreniwge bağıshlangan birqansha maqalaları basılıp shıqtı²⁰.

Sońğı jılları hár tárepleme rawajlangan jas áwladtı watanğa súyiwshilik ruwxında tárbiyalawda ayırıqsha orın tutatuğın qaharmanlıq dástanlardı xalıq arasında úgit-násiyatlawğa arnalğan xalıq aralıq konferensiyalardıń ótkeriliwi dástúrge aylandı.

¹⁹ Абдиназимов Ш.М. «Қырық қыз дәстанындағы ески сөзлер қатламы» // Әмиўдәрья, -Нөкис 1998, №7, -С.87-91., «Қахарманлық эпостағы қытай тилинің элементлери» // Нөкис университети, Нөкис 1988, 4-ноябрь., «Қырық қыз дәстанындағы топонимлер» // Материалы научно-теоретической конференций профессорско-преподавательского состава Нукусского университета. –Нукус, 1989., «Қырық қыз дәстанының сөзлик қатламлары ҳақында» // Вестник Каракалпакского филиала АН РУз, 1989, №1, -С.88-97., «Қырық қыз дәстанындағы арабизмлер» // Материалы научно-теоретической конференций профессорско-преподавательского состава НГУ. –Нукус, 1990., «Алтай тиллериниң туўысқанлығы проблемасы ҳәм қарақалпақ қахарманлық дәстаны» // Қус жолы, Мақалалар топламы, -Нөкис 1990., «Қырық қыз дәстанындағы гөрнерген сөзлер» // Хәзирги қарақалпақ тили раўажланыўының айырым мәселелери, (мақалалар топламы). – Нөкис.: Билим, 1993.-С.81-86.

²⁰ Абдиев А. ««Алпамыс» дәстанында сөзлик қурамның айырым мәселелери» // «Әмиўдәрья» 2008., №1, ««Алпамыс» дәстанында топонимлердиң қолланылыўы» // Өзбекстан Республикасы Илимлер Академиясы Қарақалпақстан бөлиминиң Хабаршысы журналы 2008. №2., ««Алпамыс» дәстанында омонимлердиң қолланылыўы», // Өзбекстан Республикасы Илимлер Академиясы Қарақалпақстан филиалында халық аралық илимий конференциясы материаллары Нөкис, 2008., ««Алпамыс» дәстанындағы турмыстық лексика» // «Қазақ тілі мен әдебиеті» журналы, 2008. №7, ««Алпамыс» дәстанында гөнерген сөзлердиң қолланылыўы» // Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик университетиниң Хабаршысы журналы. Нөкис, 2009. №1, ««Дәстанлық шығармаларда синонимлердиң қолланылыўы» // («Алпамыс» дәстаны мысалында) // «Әмиўдәрья» журналы, 200. №2.

Máselen, 1999-jılı noyabr ayında Surxandáryada «Alpamıs» dástanınıń dóretiliwiniń 1000 jıllıǵı bayramlandı, 1997-jılı 10-12 sentyabr kúnleri Nókiste Qaraqalpaq xalıq dástanı «Qırıq qız» hám túrkiy tilles xalıqlardıń folklorın izertlew máseleleri» ne arnalǵan xalıq-aralıq konferensiya ótkerildi, 2001-jılı 5-6 sentyabr kúnleri Nókis qalasında « Nókiste Qaraqalpaq xalıq dástanı «Edige» ni izertlew máseleleri» ne baǵışlangan xalıqaralıq ilimiy-teoriyalıq konferensiya ótkerildi.

«Qırıq qız» dástanına baǵışlanıp ótkerilgen xalıqaralıq konferensiya materiallarında dástannıń tilin úyreniwge baǵışlangan M.Qálenderov²¹, SH.Abdinazimov²², O.Dospanov²³, A.Karibaeva²⁴, A.Saburovalardıń²⁵ maqalaları járiyalandı.

Qaraqalpaq xalıq dástanı «Edige» ni izertlew máselelerine arnalǵan xalıqaralıq ilimiy-teoriyalıq konferensiyanıń tezislerniń M.Qálenderov²⁶, H.Óteniyazova²⁷, Z.Tleovalardıń²⁸ «Edige» dástanınıń tiliniń anaw yamasa mınaw máselelerin izertlewge baǵışlangan maqalaları járiyalandı.

Bulardan basqa jas ilimpaz O.Embergenovanıń qaraqalpaq qaharmanlıq dástanlarındaǵı sinonimlerdi úyreniwge baǵışlangan bir neshe maqalaları jarıq kórdi²⁹. Qaharmanlıq dástanlardıń tillik ózgesheliklerin úyreniwge arnalǵan filologiya ilimleriniń kandidatı M.Qálenderovtıń da bir neshe maqalaları járiyalandı³⁰.

²¹ Қалендеров М. «Қырық қыз» қарақалпақ аңызәеки халық поэзиясының дурданасы//. Конференция тезислери. -Нөкис, 1997, -С. 52-54.

²² Абдиназимов Ш. «Қырық қыз» дастанының лексикасының айырым мәселелери // Конференция тезислери, -С. 56-58.

²³ Доспанов О. «Қырық қыз» дастанының лингвистикалық сыпатламасы// Конференция тезислери, -С. 61-63.

²⁴ Карибаева А. «Қырық қыз» эпосындағы миллий ойын терминлериниң этимологиясы// Конференция тезислери, -С. 59-60.

²⁵ Сабурова А. «Қырық қыз» дастанында қарақалпақ миллий музыкалық терминлериниң қолланылыў мәселесине// Конференция тезислери, -С.64-65.

²⁶ Қалендеров М. «Едиге» дастанының тил өзгешелиги. // Қарақалпақ халық дастаны «Едиге»ни изертлеў мәселелери. Халықаралық илимий-теориялық конференцияның тезислери. –Нөкис, 2001, -С.46.

²⁷ Өтениязова Х. «Едиге» дастанында турмыслық лексика // Халықаралық илимий теориялық конференция тезислери, -Нөкис, 2001, -С.43.

²⁸ Тлеўова З. «Едиге» дастанында тиркеуишлердиң қолланылыўы // Халықаралық конференция тезислери, - Нөкис, 2001, -С.47.

²⁹ Ембергенова О. Қарақалпақ қахарманлық дастанларындағы лексикалық синонимлердиң стилистикалық хызмети.// Вестник. КК ОАНРУЗ, 1996, №3; Қахарманлық дастанларында ғалаба халықлық көркем синонимлердиң стильлик қолланылыўы.// «Арал қызлары», 1997, №1-2; Қахарманлық дастанларында фразеологиялық сөз дизбеклери арасындағы синонимлик қатнаслар // «Әмиўдәрә», 1997, №7-8; Қарақалпақ қахарманлық дастанларындағы эмоциональ-экспрессив синонимлердиң стилистикасы.// ВЕСТНИК, 1998, №5; Қарақалпақ қахарманлық дастанлардағы лексикалық синонимлердиң хызмети // ВЕСТНИК, 1999, №1; «Алпамыс» дастанындағы синоним сөзлер// «Әмиўдәрә», 1999, №1; Қахарманлық дастанлардағы фразеологиялық синонимлер // Вестник. 1999, №4-5; Фразеологизмлерден болған синонимлер//

Jas izertlewshi B.Sultanov qaraqalpaq xalıq dástanlarındagı qospa menshikli atlardıń qurılısı boyınsha túrleri boyınsha maqala járiyaladı³¹.

Filologiya ilimleriniń kandidatı O.Sayımbetov «Qoblan» dástanındagı jumsalğan antroponimlerde ushırasatuǵın morfonologiyalıq qubılıslardı úyrendi³².

Biz pitkeriw qánigelik jumısımızda qaraqalpaq tiliniń qalıplesiwinde úlken áhmiyetke iye bolǵan xalıq dástanları sózlik quramındagı funkcionallıq-sheklengen leksikalıq birliklerdi úyreniwdi maqset etip qoydıq. Xalıq dástanları tilindegi funkcionallıq-sheklengen leksikalıq birliklerdi úyreniw qaraqalpaq til biliminiń áhmiyetli máseleleriniń biri bolıp, qaraqalpaq ádebiy tiliniń tariyxı ushın júdá bahalı maǵlıwmatlar beredi dep oylaymız.

I.3. «Qoblan» dástanınıń jazılıwı

Qaraqalpaq xalqınıń oǵada bay ruwxıy qádiriyatlarınıń ajıralmas bir bólegi esaplangan xalıq awızeki dóretpeleri, sonıń ishinde xalıq dástanları, mınlaǵan jıllar dawamında áwladtan-áwladqa, atadan-balaǵa ótip, eń qádirli xalıq ǵáziynesi sıpatında izin joǵaltpay kiyatırǵan, tárbiyalıq áhmiyeti kúshli biybaha miyras bolıp esaplanadı. Mámleketimiz óz ǵárezsizligine eriskennen keyin usı ata miyraslarımız qayta tiklenip, búgingi kúnimiz, erteńimiz, keleshegimiz ushın, mámleketimizdiń, qalıplesiwi, bekkemleniwi hám rawajlanıwı ushın xızmet etetuǵın qúdiretli kúshke aylandı.

«Qoblan» dástanınıń Kárim jıraw Naǵımov variantın jırawdıń ózi jazıp, 1959-jılı Ózbekstan Respublikası ilimler akademiyası Qaraqalpaqstan bólimi fundamental kitapxanasınıń qoljazbalar fondına tapsırǵan. Dástan anıq, sulıw etip jazılǵan, kólemi 506 betten ibarat (R-92, inventar №33700).

«Қарақалпақстан муғаллими» 2001, №3-4; Дәстанлардағы экспрессивлик-стилистикалық синонимлер // «Қарақалпақстан муғаллими» 2001, №3-4;»

³⁰ Қалендеров М., Ембергенова О. Қахарманлық дәстанлардағы дара, жуп хәм қосарлы синонимлердің стильлик қолланылығуы // ВЕСТНИК, 1995, №4; Қахарманлық дәстанларда синонимлердің стильлик қолланылығуы// Қарақалпақстан жаслары, 1996, 4 апрель; Қалендеров М., Қалендеров А. «Алпамыс» дәстанын сүўретлеген көркем тилдің өзгешелиги. // «Арал қызлары», 2000, №1.

³¹ Султанов Б. Халық дәстанларындағы қоспа меншикли атлардың қурылысы бойынша түрлері // Қарақалпақ тилинің мәселелери. Илимий мақалалар. – Нөкис, 1999.

³² Сайымбетов О. «Қоблан» дәстанындағы гейпара исмлердің морфологиясы мәселесине // Түркий тиллердің фонологиясы хәм морфологиясының әҳмийетли мәселелери. Нөкис, 2005.

«Qoblan» dástanın Kárim jıraw óziniń ákesi Naǵım jırawdan hám sońınan belgili Xojambergen (Ógiz) jırawdan úyrengeń. Naǵım jıraw qaraqalpaqlardıń ataqlı jırawlarınan biri Shımbaylı Turımbet jırawǵa shákirt bolǵan hám «Qoblan» dástanın sol Turımbet jırawdan úyrengeń.

Kárim jırawdıń «Qoblan» variantı óziniń mazmunı hám syujeti jaǵınan belgili Esemurat jıraw variantına júdá jaqın keledi. Sonıń menen birge, basqa variantlardan óziniń mazmunı hám forması jaǵınan bir qansha ózgeshelikleri menen ajıralıp turadı. Tolıǵı menen qosıq qatarları arqalı berilgen bul dástannıń ulıwma kólemi 14 mıń qatardan aslam. Qosıqları 7-8 hám 11 buwınlı, tórt qatarlı bolıp keledi. Qosıqlarınıń buwın ólshewi, uyqaslıǵı, ırǵaǵı buzılmay taza saqlanǵan. Tili súwretlew quralları oǵada bay, kórkemlik dárejesi joqarı. Dástannıń bul variantında qaraqalpaq xalqınıń turmıs saltı, dástúri, úrp-ádetleri, qáde-qáwmetleri kútá bay súwretlengen. Burın járiyalanbaǵan³³.

³³ Қарақалпақ фольклоры 9-13-томлар. Ташкент: Маънавият, 2009. –Б. 5

II BAP. «QOBLAN» DÁSTANÍNDAĞÍ FRAZELOGIYALÍQ SÓZ DIZBEKLERINIŇ SÓZ SHAQAPLARÍNA QATNASÍ

Sózlik quramda tek jeke sózler ǵana emes, al jeke sózlerdey pútın bir mánini ańlatatuǵın, qurılısı jaǵınan bir neshe sózlerden turatuǵın turaqlı sóz dizbekleri de belgili orın iyeleydi. Óziniń sırtqı kórinisi boyınsha da, mánisiniń turaqlılıǵı boyınsha da, stil jaǵınan da ayırıqshalıqlarǵa iye. Tilimizde bunday kewilge qonımlı, kórkem obrazlı, ekspressivlik boyawı kúshli bolǵan turaqlı sóz dizbekleri júdá kóp ushırasadı. Olar mánilik ótkirliǵı jaǵınan tildiń qaymaǵı, maǵızǵı sıpatında bahalanadı³⁴. Haqıyqatında da, sózlik quramda sol tildi dóretken xalıqtıń tariyxıy ómir jolı, danalıǵı, pútkil ruwxıy hám mádeniy turmısı, ótmishi, házirgisi hám keleshegi kórinetuǵın bolsa, onda ásirler dawamında xalıq tárepinen dóretilgen idiomalar, ushırma sózler, naqıl-maqallar hám taǵı da basqa sózlik baylıqlardıń ornı girewli. Olar tildiń milliy kelbetin, sap baylıǵın ańlatıwda bahalı dárek xızmetin atqaradı. Naqıl-maqallar, tereń mánili ushırma sózler, idiomalar, sonday-aq tilde tayar túrinde ushırasatuǵın turaqlı sóz dizbekleri kúndelikli qatnas procesinde biziń oy-pikirimizdi tolıq, ózine tán barlıq mánilik boyawları menen jetkeriwde úlken xızmet atqaradı.

Tildiń bay ǵáziynesi esaplanatuǵın frazeologizmlerdi xalıq orınlı paydalanıp, naqıl-maqallar menen birlikte joqarı bahalaydı. Hár bir tildiń ózine ılayıq milliy ózgesheligi, ásirese onıń frazeologiyasınan anıq kórinedi. Turaqlı sóz dizbekleri kópshilik jaǵdaylarda belgili bir túsinikti bildiriwshi dara sózdiń sınıarı, yaki ekspressivlik obrazlılıqqa iye ekinshi bir ataması sıpatında kórinedi. Mısalı «qorqıw» degen uǵımdı ańlatıwshı «júregi suwlaw, jan iymanı qalmaw, júregi suw etiw, janı tas tóbesine shıǵıw, janı shıǵıw» frazeologiyalıq sóz dizbekleri túrindegi sınıarlarına iye.

Qaraqalpaq tilinde tereń mánilik, obrazlıq penen belgilenetuǵın til baylıqlarınıń bir toparın frazeologiyalıq sóz dizbekleri quraydı. Qaraqalpaq xalqınıń ásirler dawamında qásterlep kelgen aqıl-oyı, ármanı, kún-kórisi, qullası, pútkil turmısı az sózli, tereń mánili sóz dizbekleri arqalı berilgen. Sonlıqtan da, xalıq awızeki dóretpeleri leksikasında turaqlı sóz dizbekleri obrazlı, tereń mánili til baylıqları

³⁴ Бердимуратов Е. Хэзирги қарақалпақ тили. Лексикология. -Нөкіс: Билим, 1994, -Б.127

sıpatında stillik jaqtan jiyi qollanıladı. Shıǵarmanıń talabına sıykes bul tarawda til baylıqlarınıń barlıǵı da jumsala beriwi múmkin, ol jazıwshı, shayırdıń sheberligine baylanıslı. Solay da frazeologiyalıq sóz dizbekleriniń tildiń basqa kórkemlew quralları menen salıstırǵanda ózine tán ózgesheligi bar. Jıraw, baqsılar xalıq awızeki dóretpeleri xalıq tiliniń turaqlı sóz dizbeklerinen sheber paydalana otırıp, olar qaraqalpaq ádebiy tiliniń leksikasın bayıtıp otıradı.

Frazeologizmler sózlik quramda quramalı birlikler sıpatında kózge túsedı, ásirese dúzilisi jaǵınan qospa gápke teń túrleri ózine tán ózgesheliklerge iye. Frazeologizmlerdi arnawlı túrde shuǵıllanǵan ilimpaz G.Aynazarova boldı. Onıń kandidatlıq dissertaciyasında qaraqalpaq tilindegi teńles eki komponentli frazeologizmler izertlendi. Bul jumıs qaraqalpaq tilindegi frazeologizmlerdi arnawlı úyreniwge baǵıshlanǵanı menen qunlı bolıp esaplanadı³⁵. Ol dúzilisi jaǵınan ózgeshelikke iye bunday frazeologizmlerdi «Teńles eki komponentli frazeologizmler» dep atap, olardıń komponentleriniń fonetikalıq, grammatikalıq, semantikalıq jaqtan sıykes keliwin, sonday-aq, stillik jaqtan ózgesheliklerin hár tárepleme ashıp kórsetedi. Sońǵı waqıtları B.Yusupovanıń «Qaraqalpaq tiliniń frazeologiyası»³⁶ oqıw qollanbası hám bir qansha maqalaları járiyalandı. Bul izertlew jumısları qaraqalpaq til biliminde frazeologiyanıń qalıplesiwinde eń bahalı miynetler bolıp esaplanadı.

Qaraqalpaq tilinde frazeologiyalıq sóz dizbekleri oǵada kóp. Olar kúndelikli qarım-qatnas jasawda hám pikirdi ótkirlestirip beriwde kórkem shıǵarmalarda jiyi qollanıladı. Frazeologiyalıq sóz dizbekleri tilimizde jeke leksikalıq birlikler sıpatında tayar túrinde qalıplesken sóz dizbekleri. Sonlıqtan da mánilik jaqtan bir sóz shaqabına qatnaslı boladı. Bul tuwralı professor E.Berdimuratov bılay dep jazadı: «Leksikalıq-grammatikalıq jaqtan frazeologiyalıq sóz dizbekleriniń ajıralmaslıǵı, pútinligi, turaqlılıǵı, kóbinese bir leksikalıq birlik sıpatında qollanılwı olardı jeke sózler xızmetinde belgili bir sóz shaqabına qatnaslı jobada qarawǵa da múmkinshilik

³⁵ Айназарова Г. Двухкомпонентные фразеологизмы симметричной структуры каракалпакского языка: Автореф. дис... канд. фил. наук – Нукус, 2000.

³⁶ Yusupova B. Qaraqalpaq tilinin' frazeologiyasi. –Toshkent, 2014.

beredi»³⁷. Máselen, iyne menen qudıq qazǵanday degen sóz dizbegi tórt komponentten turadı (iyne, menen, qudıq, qazǵanday). Olardıń hár biri (iyne, qudıq, qazıw) dara qollanǵanda belgili bir sóz shaqabına tiyisli. Al, bull mısalda bári bir pútin mánini, yaǵnıy qıyın degen mánini ańlatıp tur. Sonlıqtan da ol bir birlik sıpatında kelbetlik sóz shaqabına tiyisli.

Isıń **iyne menen qudıq qazǵanday**,

Soǵıp bolıp zattı qayta qurǵanday.

Frazeologiyalıq sóz dizbekleriniń sóz shaqaplarına qatnasın anıqlawda biz olardıń dáslepki formasın, sol formada qollanıwın kózde tutamız. Qaraqalpaq tilindegi frazeologizmler sóz shaqaplarına qatnasına qaray tómendegi toparlarǵa bólinedi.

1. Feyil mánili frazeologiyalıq sóz dizbekler: qulaq salıw, iyni túsiw, qádirin biliw, kózi ilmew, salısı suwǵa ketiw, júregi jarılıw t.b.

2. Atlıq mánili (substantivlik) frazeologiyalıq sóz dizbekler: sarı uwayım, mańlay ter, tuńǵış qádem, awız bastırıq, eńkeygen ǵarrı, eńbeklegen bala, asqar taw t.b.

3. Kelbetlik mánili (adektivlik) frazeologiyalıq sóz dizbekler: jıllı júz, tilge bay, tas bawır, peyli tar, eki júzli, qolı ashıq t.b.

4. Ráwish mánili frazeologiyalıq sóz dizbekler: háp zamatta, kózdi ashıp jumǵansha, túyeniń quyrıǵı jerge jetkende t.b.

Sonday-aq, «Qoblan» dástanında qollanǵan frazeologizmlerdi sóz shaqaplarına qarap tórt túrge ajratıp úyrenildi.

³⁷ Бердимуратов Е. Хәзирги қарақалпақ тил. Лексикология. Нөкис, 1994, 133-бет.

II.1. Feyil mánili frazeologiyalıq sóz dizbekleri

Frazeologiyalıq sóz dizbekleriniń sóz shaqaplarına qatnasın úyrengenimizde feyil mánili frazeologizmlerdiń kóp ekenligin kóremiz. «Bunday frazeologizmlerdiń bári de adamǵa tán minez-qulıqtı, is-háreketti kórkem etip, obrazlı túrde sıpatlaydı»³⁸.

«Qoblan» dástanında da is-háreketke baylanıslı frazeologiyalıq sóz dizbeklerin sheberlik penen qollanǵanlıǵın kóremiz.

Feyil mánili frazeologizmler is-háreketke baylanıslı hár qıylı mánilerdi bildirip keledi. «Qoblan» dástanında qollanılǵan frazeologizmde adamnıń hár qıylı is-háreketine baylanıslı máni ótkirliğin payda etedi. Mısalı:

*SHAqırıp alıp qasına,
Sawdalar salıp basına
Tolǵanıp sóyley beredi (412).*

*Ágar onı qılmasań
Basıńa sawda salaman (421)*

*Elge hákim bolar qazı hám nayıp,
Dáwlet qaytsa keter ayaq hám tayıp (416)*

*Qoblanlı xayran boldı,
Ishi dártke toldı (431)*

Bul mısallardaǵı birinshi hám ekinshi mısallardaǵı basına sawda salıw – qıynaw mánisinde orın tártibi ózgeretilip berilgen bolsa, úshinshi mısaldaǵı dáwleti qaytıw – isi burınǵıday júrispew mánisinde, tórtinshi mısalda ishi dártke tolıw – azaplanıw mánilerinde kelip dástan qaharmanı Qoblannıń psixologiyalıq xalatın bildirip, oy-pikirdi ótkirlestirip beriwde qollanǵan.

³⁸ Айназарова Г. Қарақалпақ тилинде теңлес еки компонентил фразеологизмлер. Нөкис, 2005, 55-бет.

Feyil mánili frazeologizmler bolımlı hám bolımsız formalarda da qollanıladı. Feyildiń bolımlı forması is-hárekttiń islengenin, islenip atırǵanın yamasa endi islenetuǵın, al onıń bolımsız forması hárekettiń islenbegenligin bildiredi. Feyil mánili frazeologiyalıq sóz dizbekleriniń sońǵı komponentine bolımsızlıq qosımtası qosılıw arqalı bolımsızlıq máni bildiredi. Mısalı: qulaq salıw – qulaq salmaw, bas iyiw – bas iymew, qádirin biliw – qádirin bilmew, bas qatırıw – bas qatırmaw t.b.

*Qıdırbayday bay aǵa,
Qulaq sal sózge, sen aǵa (403).*

*Ya túsım be, ya ónim be, aytayın,
Aytqan sózdiń mánisine qulaq sal (402).*

*Jası kishi, jası ullı
Bulardı kózge ilmedi (423).*

*Bergen sadaqamdı kózge ilmedi
Haq yaratqan meni bendem demedi (401).*

Berilgen mısallardaǵı frazeologiyalıq sóz dizbekleri – feyildiń bolımlı hám bolımsız qulaq salıw, kózge ilmew mánilerinde berilgen.

Geypara frazeologiyalıq sóz dizbekleriniń quramındaǵı komponentleriniń ayırımları turaqlı boladı da, al birewleri ózgermeli boladı. Komponentleriniń ózgerip yamasa basqa sóz benen awmasıp turıwı frazeologiyalıq sóz dizbekleriniń arasındaǵı variantlılıqtı payda etedi. Variantlas frazeologizmler ayırım komponentleriniń ózgergeni menen mánileri birdey bolıp, qarım-qatnasta olar biri ekinshisiniń ornına jumsala beredi. Mısalı: oyǵa talıw, oyǵa batıw, oyǵa shúmiw, názer taslaw, názer salıw t.b.

*Hinjidey ashıq tisleri,
Kórgen aqıldan sasqan (406).*

*Bul maydanda boldı meniń aqlım lal,
Kewlińizge alıp júrmeń qıylı hal (408).*

Feyil mánili frazeologizmler feyildin bolımlı, bolımsız formaların, meyil, máhál, bet-san kategoriyaların formaların qabıl etip, hár qıylı meyillik, máhállık mánilerdi ańlatadı. Bul mániler olardıń sońgı komponenti bolğan feyil sózlerdin járdeminde anıqlanıp, kópshilik jaǵdayda gáptin sońında qollanılp, bayanlawısh xızmetin atqaradı. Feyil mánili frazeologizmler feyildin grammatikalıq kategoriyaların formaların qabıl etip kelgende jeke feyil sózlerden ayırmashılıqlarǵa iye.

«Qoblan» dástanında feyil frazeologizmlerdin bir neshe meyil formasında qollanılganın kóremiz. Mısalı:

1. Tilek meyil formasındaǵı feyil mánili frazeologizmlerdin tilek meyil qosımtaları feyil sózge jalǵanıp keledi. Mısalı:

*Hámme jaw-jaraqtı belge baylayıq,
Kórmegen jerlerdi kórip jaylayıq (407).*

2. Shárt meyildin –sa, -se forması feyil mánili frazeologizmlerge jalǵanıp shártlik qatnastı bildiredi. Mısalı:

*Tıńla sózdi Qıdırbay,
Alla isti ońlasa,
Perishteler qollasa,
Áwliyeler yar bolıp,
Is ońınan baslasa,
At basınday ul tuwsa
Etegime salsań (404)*

*Elge hákim bolar qazı hám nayıp,
Dáwlet qaytsa keter ayaq hám tayıp (416)*

Túsinde hár kim más bolsa,

Ol ońında pás bolar (413)

3. Buyırıq meyil formasındaǵı feyil mánili frazeologizmler de «Qoblan» dástanında qollanıladı. Mısalı:

Jerde júrip aydan táme eteseń

Maqul tuńla, bul sózime qulaq sal (408)

Sonday-aq, feyil mánili frazeologizmlerge hal feyil, kelbetlik feyil, háreket atı feyillerin jasawshı qosımtalar qosılıp ta qollanıladı. Máselen, «Qoblan» dástanında turaqlı sóz dizbegi tómendegi formalarda qollanǵanın kóremiz.

Xat ayttı dep taslap ketpe elińdi,

Aqshaxan elińe, balam, qol salar (439)

Eki kózi alarıp,

Qan jıynalıp qızarıp

Albıraqlıp márt Qoblan (454)

Kemlikke bolar bir zawal,

Menmenlikke bir zawal (455)

Solay etip, «Qoblan» dástanında jumsalǵan feyil mánili frazeologizmler gáp ishinde basqa sózler menen baylanısıw ushın ózine hár qıylı grammatikalıq affikslerdi qabıl etedi. Feyillerge tán bolǵan forma ózgertiwshi affiksler, betlik, máhál t.b formalardı qabıl ete aladı.

II.2. Atlıq mánili frazeologiyalıq sóz dizbekleri

Frazeologiyalıq sóz dizbekleri ishki semantikalıq ózgesheligine qaray sóz shaqaplarına qatnaslı bolıp keledi. Qaraqalpaq tilinde frazeologizmler sóz shaqabınıń qatnasına qaray tórt toparǵa bólinedi: feyil mánili frazeologiyalıq sóz dizbekleri, atlıq mánili (substantivlik) frazeologiyalıq sóz dizbekleri, kelbetlik mánili (adektivlik)

frazeologiyalıq sóz dizbekleri hám ráwısh mánili frazeologiyalıq sóz dizbekleri bolıp bólinedi³⁹. Bulardıń ishinde feyil mánili frazeologiyalıq sóz dizbekleri basım kópshiligin quraydı. Sonıń menen birge atlıq sóz shaqabına qatnaslı, yaǵnıy substantivlik frazeologizmler de tilimizde ushırısadı. Mısalı: asqar taw, sarı uwayım, tuńǵısh qádem, ayday jer, ayaq alıs, bes kúnlik dúnya, tiri jan, qıya shól, sırdanday dala h.t.b.

«Qoblan» dástanı tilinde atlıq mánili frazeologizmler pikirdi obrazlı etip beriwde qollanıladı. Mısalı:

*Shıbın janı keter boldı jalańlap,
Toǵız kún boladı, janım qalmay tur (404)*

*Qaytayıq, aǵa, ellerge
Dos jılatıp sóyleter
Dushpan kúldirip sóyleter
Gá dos bil, gá dushpan bil,
Aytıp boldım sózimdi (409)*

Turaqlı sóz dizbegi dep ataǵanda onıń jeke komponentleriniń leksikalıq-grammatikalıq jaqtan turaqlılıǵı esapqa alınadı.

Frazeologiyalıq dizbekler quramındaǵı komponentleriniń jeke mánileri júdá anıq, ulıwma mánige tikkeley baylanıslı bolıp keledi. Sonlıqtan substantivlik frazeologizmler frazeologiyalıq dizbeklerge kúshli mánilik jaqtan obrazlılıqqa, qosımsha máni ótkirliğine iye boladı.

Atlıq mánili frazeologizmler basqa frazeologizmlerge salıstırǵanda siyrek ushırasadı. Bul frazeologizmler kóbirek jazba stilge tán bolıp keledi. Atlıq mánili frazeologizmler tómendegi dúziliste boladı.

1. Atlıq – atlıq túrindegi frazeologizmler: el aǵası, ot bası, mańlay ter, miynet haqı, hadal miynet h.t.b.

³⁹ Бердимуратов Е. Хәзирги қарақалпақ тили. Лексикология. Нөкіс, 1994, 135-бет.

2.Kelbetlik atlıq túrindegi frazeologizmler: aq pátiya, haram tamaq, sarı uwayım, tiri jan t.b.

3.Sanlıq penen atlıqtıń dizbeklesiwinen payda bolǵan frazeologizmler: bes qonaq, jeti ǵáziyne, bes kúnlik dúnya h.t.b.

Alla dep pirge jiladı

Kemlikke kemal degen (437)

Toydı erkin beredi,

Alısına at jollap,

Jaqınına xat jollap (426)

Óksheliden óshti alarsań

Kekliden kekti alarsań

Jeti xandı óltirip,

Ornına patsha bolarsań (433)

Mısallardaǵı kemlikke kemal – kemliktiń kemalı bar dep kewli shókken adamǵa aytıladı, alısına at jollap, jaqınına xat jollaw – dástan tiline tán bolǵan frazeologimler xabar beriw mánisinde jumsalǵan bolsa, úshinshi mısalda da adamǵa qarata qollanǵan – óksheliden óshti alarsań, kekliden kekti alarsań yaǵnıy dushpannan óshin alıw mánilerinde berilgen. «Qoblan» dástanında qollanılǵan bunday jańa mánidegi frazeologizmler qaraqalpaq tiliniń sózlik quramınıń bayıwına tásir jasaydı.

II.3. Kelbetlik mánili frazeologiyalıq sóz dizbekleri

Adektiv frazeologizmler kelbetlik xızmetindegi turaqlı sóz dizbekeleri. Sonlıqtan geypara izertlewshiler frazeologizmlerdiń sóz shaqaplarına qatnas máselesin sóz etkende olardıń bir toparı sıpatında adektivlik yamasa sınılıq frazeologizmlerdi ajıratıp kórsetedi⁴⁰.

⁴⁰ Бердимуратов Е. Хәзирги қарақалпақ тили. Лексикология. Нөкис, 1994, 135-бет.

Óziniń boyına obrazlı, ótkir, emocional-ekspressiv mánini jámlegen adektiv frazeologizmler kórkem ádebiyatta ayrıqsha súwretlew quralı bolıp, sóz sheberiniń ideyasına, aytayın degen oy-pikirine, alǵa qoyǵan stiline maqsetke say qosımsha máni, stillik boyawlar, poetikalıq sıpat, subektiv modallıq reńkler beriwshi ayrıqsha qural bolıp esaplanadı. Adektiv frazeologizmler kelbetliktiń emocional-ekspressivlik mánili sinonim sıpatında poeziyada adam obrazın – lirikalıq qaharmannıń portretin, xarakterin, psixologiyasın, sóylew sıpatlamasın dóretiw, olardı kórkem, tásirli sıpatlaw ushın keń qollanıladı. Sonday-aq sóz sheberiniń súwretlenip atırǵan obektke subektiv-modallıq qatnasın da sáwlelendiriwge xızmet etedi. Adektiv frazeologizmlerdegi bunday kórkemlik, obrazlılıq múmkinshiliklerdi orınlı paydalanıw, álbette, jazıwshınıń sheberligine, talantına baylanıslı.

«Qoblan» dásnanı tilinde frazeologizmlerge oǵada bay. Olar dástandaǵı qaharmanlardıń obrazın jaratıw, portret sıızıw, xarakter, pezaj jasaw ushın qollanılıp, qaharmannıń minez-qulqın, psixologiyasın, kewil-kúyin, kóz-qarasın, túsinińlerin sıpatlap, epitet, metafora, ironiya, giperbola, litota h.t.b. sıyaqlı súwretlew quralları xızmetlerinde sheber jumсалadı. Mısalı:

*Aq kókirek bolǵanları qurısın,
Jaqsılıqtan jamanlıq is keledi (431)*

*Balań tawıp kelip kewli teń bolsa,
Jas úlken bolǵannıń peyli keń bolsa (424)*

«Qoblan» dástanı tilindegi «aq kókirek», «keń peyl» sıyaqlı frazeologizmler menen adamnıń saqıylıǵın, qolı ashıqlıǵı obrazlılıq jáne de kúshke túsip ayılajaq oy-pikir tásirsheń bolıp shıǵadı.

«Qoblan» dástanında tilindegi qollanǵan frazeologizmler xalıq dóretken ájayıp sózlerdi jáne de naǵıslandıradı, oǵan názik máni boyawların qosadı. Bunnan dástan tilinde frazeologizmlerdi sheber, kóbirek qollanǵanın ayqın kóriwge boladı. Mısalı:

*Kúyaw bala qalay-qalay sózleriń,
Jin urǵanday qızaradı kózleriń (415)*

*Batırlarğa meğzetemen óziñdi,
Isıq kórip turman, balam júziñdi (413)*

*Jalğız ulım ishi kúyip ketpesin,
Eki ayaqlı bende onnan ótpesin* (416)

«Qoblan» dástanında qızlardıń gózzallıǵın súwretlewde adektiv frazeologizmlerdi jańasha, ózinshe paydalanadı. Gózzal qız (muza) portretin jaratıwda onı bılay qollanadı:

*Ay deseñ awzı, kún deseñ júzi
Dúnyaǵa eki sulıw kelse birewi,
Áger birew bolsa tap ózi* (406)

«Qoblan» dástanında qollanılǵan adektiv frazeologizm milliy koloritti ayqın sáwlelendiredi, milliylikti, qaraqalpaq úrip-ádeti, asa súyispenshilik penen súwretlep, usı xalıqtıń óziniń sóz baylıǵınan sheber paydalanadı. Mısalı:

*Talap etip awzıńa as salıptı,
Qoblan, Qurtqa, qutlı bolsın balların
Sóz iynesin sabaqlasa* (404)

*Is ońınan baslasa,
At basınday ul tuwsa
Etegime salsañ* (404)

Adektiv frazeologizmler emocional-ekspressivlik mánisi jaǵınan kóp qırılı. Olardıń geyparalarında unamlı, jaǵımlı, ekinshi birewlerinde jaǵımsız emociya seziledi. Olar sóylewshiniń sezimin, qatnasın, kóz-qarasın da qosa sáwlelendiredi. Mısalı:

*Táripı anıqlap jetken,
Betleri bılshıyp ketken*

Anıqlap adamğa qarasa
Kózleri oqtay bolıp ótken (415)

Añlıp jatqan palwanlar,
Ishleri kúyip júredi (419)

Berilgen mısalda beti bılsh etpew – frazeologizmi unamsız uyatsız baha berilgen, keyingi mısalda bolsa ishi kúyiw adektiv frazeologizmi arqalı kóre almaslıq frazeologizmleri arqalı sáwlelendirgen.

«Frazeologizmlerdi jazıwshınıń óz qájetine say tańlap, jańgırıp qollanıwı onıń oy-pikrine, estetikalıq talǵamın, jámiyetlik-siyasiy, filosofıyalıq kóz qarasına sáykes bolıp keledi»⁴¹. Sonlıqtan «Qoblan» dástanında frazeologizmler estetikalıq qásiyetin júzege shıǵarıwda kórkemlik qunı, obrazlılıq imkanıyatları menen sheber, ózinshe qollanılǵan adektiv frazeologizmlerde kórinedi. Kem sózli, keń mániligi, tujırımlılıǵı menen til arqalı obrazlılıq jaratıwda óziniń salmaqlı ornına iye adektiv frazeologizmler «Qoblan» dástanında úlken stillik xızmetler atqaradı. «Qoblan» dástanında qaharman obrazların, olardıń túrli minez-qulıq sıpatlamasın, kóz-qarasların, psixologiyalıq hal-jaqdayın, portretin, sonday-aq, obektlerdi, waqıyalardı kórkem súwretlewdiń bir usıl retinde ekspressivlik ushın paydalanadı.

II.4. Ráwish mánili frazeologiyalıq sóz dizbekleri

Ráwish mánili frazeologizmler gáp ishinde qollanǵan basqa sózler baylanısıw ushın hár qıylı grammatikalıq formalaradı qabıl etedi. Qurılısı turaqlı bolıp, óziniń dizbektegi qálpin saqlaydı. Mısalı: bir maydan, jeti tünde, tórt kóz tuwel, kózdi ashıp jumǵansha, qas penen kózdiń arasında, túyeniń quyırǵı jerge tiygende h.t.b.

«Qoblan» dástanında ráwish mánili frazeologizmlerde qollanǵan, biraq basqa túrlerge salıstırǵanda siyrek ushırasadı.

⁴¹ Қожахметова Х. Фразеологизмдердің көркем әдебиетте қолданынығы. Алматы, 1972, 54-бет.

Ráwish mánili frazeologiyalıq sóz dizbekleri is-hárekettiń muǵdarın, stili, ornı, waqtın hám basqa da belgilerdi bildirip keledi.

1. Waqıt mánisin bildiredi: bir maydan, bir zamatta, jeti túnde, háp zamatta, túyeniń quyrıǵı jerge jetkende h.t.b. Mısalı:

Bayaǵa, qalay boladı?
Aytıp awzın jıymay-aq,
Aqshaxanday ullı xan,
Jetip keldi sol jerge (403)

Ullı toydı qıladı,
Alısına at jollap,
Jaqınına xat jollap
El-elattı shaqırıp (424)

2. Sının bildiredi: kózdi ashıp jumǵansha, qas penen kózdiń arasında, túyeden postın taslaǵanday, ayaq astınan, at ústi, t.b.

Jep-ishkeni aldında,
Jemegeni artında
Sır bildirmey baǵıńlar
Ne aytsa da shep demey (427)

Kárwanlar sonda sóyledi
Tilim tiyip, qıyın boldı kúnimiz (441)

3. Muǵdardı bildiredi: bir jutım, bir asım, bir kese shay ishim t.b.

Ne bir awır isler túser basına,
Tuwısqan keledi, biykesh qasıńa (476)

4. Orın mánisin bildiredi: kóz ushında, kóz jetpes jerde, dúnyanıń tórt tárepi, iyt ólgen jer h.t.b. «Qoblan» dástan tilinde ráwish mánili frazeologizmler de jumsalǵan. Mısalı:

Zimistan bop kórinip tur bul jayım
Ǵarrılıqtan túsip júrgoy uwayım (401)

Bala ushın qıynalmasın janıńız
Jerge-kókke sıymay dúnya malıńız (411)

Solay etip «Qoblan» dástanında da ulıwma tildegi sıyaqlı feyil mánili hám kelbetlik mánili frazeologizmlerdiń jiyi, al atlıq hám ráwish mánili frazeologizmlerdiń siyrek qollanǵanlıǵın kóremiz.

III BAP. «QOBLAN» DÁSTANÍNDA FRAZEOLGIZMLERDÍN SEMANTIKA-STILISTIKALÍQ ÓZGESHELIGI

Til baylıqlarınıń ishinde frazeologizmlerdiń ornı bir bólek, olar milliy tildin qaymaǵı sıpatında kózge taslanadı. Xalıq awızeki dóretpelerinde kórkemlew qurallarınıń ishinde frazeologizmlerdiń ornı ayırıqsha. Frazeologizmler – dástanlardın, shıǵarmalar tilin janlandırıp, astarlap, kórkemlep súwretlewdiń tilidegi tayar quralı. Olar xalıq danalığına suwǵarılǵan obrazlı oylaw tiliniń úlgi.

Xalıq tiliniń usı ájayıp baylıǵınan «Qoblan» dástanında frazeologizmlerdiń stillik ózgeshelikleri, dástan tiline tán frazeologizmler izertlendi. Frazeologizmlerdiń stillik boyawı jeke sóz benen salıstırǵanda júdá kúshli, ekspressivlik múmkinshilikleri ádewir keń. Sonlıqtan da, frazeologizmler ayılajaq pikirge, sózge ózgeshe bir stillik tús beredi.

Xalqımızdın bunday qalıplesip ketken frazeologiyalıq sóz dizbekleri «Qoblan» dástanında hár qıylı xızmet atqaradı. Frazeologizmler arqalı jámiyettegi qubılıslardı tábiyat kórnisin kórkemlep súwretlep beriwge boladı. Sonday-aq, dástannın ideyasın beriwde, obraz, xarakter jasawǵa qatnasadı.

Qaraqalpaq til biliminde frazeologizmlerdiń kórkem shıǵarmalarda, xalıq awızeki dóretpelerinde qollanılwı ele arnawlı izertlenilmedi. Frazeologiyalıq sóz dizbekleri dáslep E.Berdimuratovtın «Házirgi zaman qaraqalpaq tiliniń leksikologiya» atlı miynetinde sóz etiledi⁴². Bunnan soń frazeologiyalıq sózlik dúziwde J.Eshbaevtın «Qaraqalpaq tiliniń qısqasha frazeologiyalıq sózligi»⁴³, T.Jumamuratov «Mektep oqıwshıları ushın russha-qaraqalpaqsha qısqasha frazeologiyalıq sózlik»⁴⁴, Q.Paxratdinov, Q.Bekniyazovlardın «Qaraqalpaq tiliniń frazeologizmler sózligi»⁴⁵ miynetleri jarıq kórdi. Qaraqalpaq tilinde frazeologizmler boyınsha dissertaciya jumıslardan T.S.Nawrızbaevanıń «Qaraqalpaqsha-russha

⁴² Бердимуратов Е. Хәзирги заман қарақалпақ тилинің лексикологиясы. –Нөкіс, 1968.

⁴³ Ешбаев Ж. Қарақалпақ тилинің қысқаша фразеологиялық сөзлігі. – Нөкіс, 1985.

⁴⁴ Жумамуратов Т. Русско-каракалпакский краткий фразеологический словарь для школьников. –Нукус, 1985.

⁴⁵ Пахратдинов Қ, Бекниязов Қ. Қарақалпақ тилинің фразеологизмлер сөзлігі. –Нөкіс, 2018

sózlikte atawısh frazeologiyalıq birliklerdiń tipleri»⁴⁶ ilimiy miynetin atap ótsek boladı.

Frazeologizmler sózlik quramda quramalı birlikler sıpatında kózge túsedi, ásirese dúzilisi jaǵınan qospa gápke teń túrleri ózine tán ózgesheliklerge iye. Frazeologizmlerdi arnawlı túrde shuǵıllanǵan ilimpaz G.Aynazarova boldı. Onıń kandidatlıq dissertaciyasında qaraqalpaq tilindegi teńles eki komponentli frazeologizmler izertlendi. Bul jumıs qaraqalpaq tilindegi frazeologizmlerdi arnawlı úyreniwge baǵıshlanǵanı menen qunlı bolıp esaplanadı⁴⁷. Ol dúzilisi jaǵınan ózgeshelikke iye bunday frazeologizmlerdi «Teńles eki komponentli frazeologizmler» dep atap, olardıń komponentleriniń fonetikalıq, grammatikalıq, semantikalıq jaqtan sáykes keliwin, sonday-aq, stillik jaqtan ózgesheliklerin hár tárepleme ashıp kórsetedi. Sońǵı waqıtları B.Yusupovanıń «Qaraqalpaq tiliniń frazeologiyası»⁴⁸ oqıw qollanbası hám bir qansha maqalaları járiyalandı. Bul izertlew jumısları qaraqalpaq til biliminde frazeologiyanıń qalıplesiwinde eń bahalı miynetler bolıp esaplanadı.

Kórkem shıǵarmalarda frazeologiyalıq sóz dizbekleriniń qollanıwına baylanıslı qaraqalpaq tilinde bir neshe maqalalar járiyalandı. Berdaq shıǵarmalarındaǵı frazeologizmler Sh.Abdinazimovtıń «Berdaqtıń frazeologiyalıq jańashılıǵı» degen maqalasında sóz etiledi. Onda shayır dóretpelerinde jumsalǵan xalıq awızeki sóylewine tán hám shayır tárepinen dóretilgen frazeologizmlerdiń qollanıw ózgeshelikleri, frazeologizmlerdiń emocional-ekspressivlik tásirsheńlik xızmeti úyrenilgen⁴⁹.

Ájiniyaz shıǵarmaları tilinde frazeologizmlerdiń qollanıwı boyınsha G.Karlıbaevanıń «Ájiniyaz shıǵarmaları tiliniń semantika-stilistikalıq ózgeshelikleri» monografiyasında sáwlelendirilgen. Onda frazeologizmler bir neshe toparlarǵa bólip úyrenilgen, shayır shıǵarmalarında frazeologiyalıq ótlesiw basqa toparlarǵa

⁴⁶ Наўрызбаева С.Т. Типы именных фразеологических единиц каракалпакского языка и их отражение в каракалпакско-русском словаре: Автореф. дис... канд.фил.наук -Москва, 1967.

⁴⁷ Айназарова Г. Двухкомпонентные фразеологизмы симметричной структуры каракалпакского языка: Автореф. дис... канд.фил.наук – Нукус, 2000.

⁴⁸ Yusupova B. Qaraqalpaq tilinin' frazeologiyasi. –Toshkent, 2014.

⁴⁹ Абдиназимов Ш. Бердақтың фразеологиялық жаңашылығы //Әмиўдәрйя, 1998, №1-2, –Б. 108-109; Бердақ шығармаларының тили. –Тошкент: Фан, 2006. –Б.218-222.

qaraғanda kóbirek ushırasatuǵının hám frazeologizmlerdiń sóz shaqaplarına qatnasın shayır shıǵarmalarınan alǵan bir qansha mısallar tiykarında ilimiy dálillegen⁵⁰. Sonday-aq, qaraqalpaq til biliminde E.Berdimuratov, G.Aynazarova, A.Qaypov, O.Embergenova, R.Sadiqova, A.Abdiyev hám J.Tañırbergenovlar tárepinen kórkem shıǵarma tilinde frazeologizmlerdiń qollanıw ózgesheliklerine arnalǵan maqalalar járiyalandı⁵¹.

Qaraqalpaq til biliminde frazeologizmler ele tolıq arnawlı izertlenbegen máselelerdiń biri bolıp esaplanadı. Sonlıqtan, qaraqalpaq til biliminde kórkem shıǵarmalarda frazeologizmlerdiń stillik qollanıw ózgesheligin úyreniw eń áhmiyetli máseleler qatarına kiredi.

III.1. Frazeologizmlerdiń quramına sóz qosıp qollanıwı

Frazeologiyalıq sóz dizbekleri tayar pútin bir birlik túrinde qalıpleskenlikten onıń pútkil qurılısına turaqlılıq tán. Bunday turaqlılıq onıń jeke komponentleri arasında-da, hár bir komponenttiń bir-biri menen baylanısıw formasında da kórinedi. Hár qanday orınsız ózgerisler ulıwma mániniń buzılıwına alıp keledi.

Bazı bir jaǵdaylarda bunday sóz dizbeklerin qurılısına kishigirim ózgerislerdiń endiriliwi múmkin. Biraq ol pútin mánige keri tásin tiygizbewi shárt. Bunday ózgerisler awızeki sóylew processinde, sonday-aq kórkem ádebiyat stilinde jiyy ushırasadı⁵². Tilimizdiń sózlik quramınıń eń bir bay qatlamı esaplangan turaqlı sóz dizbeklerin «Qoblan» dástanında kóplep ushıratımız. Turaqlı sóz dizbekleri tilimizde

⁵⁰ Қарлыбаева Г. Әжинияз шығармалары тилинің семантика-стилистикалық өзгешелikleri. –Нөкис: Қарақалпақстан, 2017. –Б.101-110.

⁵¹ Бердимуратов Е., Айназарова Г. «Қырық қыз» дәстанының лексикасында фразеологизмлер хәм олардың еки компонентли түрлериниң пайдаланылыўы ҳаққында//Әмиўдәрья, 1998, №1-2,-Б. 48-52; Кайпов А.Фразеологизмлердиң көркем әдебиятта қолланыў өзгешелikleri//Әмиўдәрья, 1997, № 1-2, –Б. 111-112; Ембергенова О. Қахарманлық дәстанларда фразеологиялық сөз дизбеклери арасындағы синонимлик қатнаслар//Әмиўдәрья, 1997, №7-8, –Б. 96-98; Айназарова Г. Т.Қайыпбергеновтың «Маман бий әпсанасы» шығармасында фразеологизмлердиң қолланыў өзгешелikleri. ҚМУ «Хабаршысы», 2014, №4, –Б. 104-107; Садикова Р. И.Юсупов поэзиясында фразеологизмлердиң қолланылыўы//Әмиўдәрья, 1997, №5, –Б. 94-95; Абдиев А. Қарақалпақ халық дәстанларында фразеологизмлердиң қолланылыўы//Әмиўдәрья, 2013, №1 –Б. 123-125; Абдиев А.,Таңирберенов Ж. Классик шайырлар шығармаларында еки компонентли феийл мәнили фразеологизмлер ҳаққында//Әмиўдәрья, 2013, №5 –Б. 107-109.

⁵² Бердимуратов Е. Әдебий тилдиң функциональлық стильлериниң раўажланыўы менен қарақалпақ лексикасының раўажланыўы. Нөкис,1973.

kóbinese, awıspalı mánide qollanılıp, ádebiy obrazlardı súwretlewde onıń stillik kórkemligin arttıradı. Sonlıqtan da, xalıq awızeki dóretpelerinde keńnen qollanıladı.

Frazeologiyalıq sóz dizbekleriniń quramı menen qurılısı ayırım jaǵdaylarda semantikalıq jaqtan azlı-kópli ózgerislerge ushıraǵan túrleri kórkem shıǵarmalarda, ásirese, poeziyada kóp ushırasadı. Frazelogiyalıq sóz dizbekleriniń quramındaǵı sózlerdiń basqa sózler menen awmastırılıp beriliwi múmkin. Olardıń xalıq awızeki dóretpelerinde kórkemlik hám stillik maqsetlerge borla ózgertilip qollanılawı hár túrli usıllar arqalı júzege asadı.

Teńles eki komponentli frazeologizmlerde bir komponenttiń túsirilip qollanılawı poeziyaǵa tán qubılıs. Usı usıl menen qollanǵan frazeologizmlerdiń jeke qurılısında ǵana emes, al semantikalıq tárepinde de ózgeris bolıwı múmkin. Bul jaǵdaylarda eki komponenttiń bir sınıarı qollanǵanı menen, jup komponent arqalı beriletuǵın máni tolıq berilse, al ayırım jaǵdaylarda dástúriy mániden sál awısıp, basqasharaq mazmundı, waqıyanı, qubılıstı bildiriwi de múmkin⁵³. Frazelogiyalıq sóz dizbekleriniń quramı menen qurılısı ayırım jaǵdaylarda semantikalıq jaqtan azlı-kópli ózgerislerge ushıraǵan túrleri «Qoblan» dástanında kóp ushırasadı. Mısalı:

*Tabanlı menen talasıp,
Qanatlı menen qaǵısıp,
Tumsıqlı menen shoqısıp,
Elge basshı bolǵanday
Balam halım qalmadı (493)*

*Dushpanlarǵa alartaman kózlerdi,
Aqshaxan de pat beredi bizlerdi (410)*

Mısaldaǵı *qanatlıǵa qaqtırmas, tumsıqlıǵa shoqtırmas* teńles eki komponentli frazeologizmi hám *kózin alartıw* frazeologiyalıq sóz dizbekleriniń komponentleriniń ornı-tártibi almasıp, dástan stiline tán qatarlarında uyqashlıqtı payda etiw maqsetinde qollanǵan.

⁵³ Айназарова Г. Қарақалпақ тилинде теңлес еки компонентли фразеологизмлер. Нөкис, 2005,94-бет.

III.2. Frazelogizmler arqalı qaharmanlardıń psixologiyalıq halattıń beriliwi

Qaraqalpaq xalıq awızeki dóretpelerinde ájayıp kórkemlew qurallarınan, sóz baylıqlarınan sheber qollanǵanın kóremiz. Tilimizdegi frazeologiyalıq sóz dizbekleri leksikanıń eń bir bay bólegi bolıp, óziniń emocionallıq-ekspressivlik tásirsheńligi menen kózge túsedi. Sonlıqtan, kórkem obraz jasawda frazeologizmlerdiń xızmeti ayrıqsha. Dástanlarda qaharmanlarnıń portretin, ishki dúnyasın, minez-qulqın, dúnya kóz qarasın hám hár túrli psixologiyalıq xalatın beriwde frazeologiyalıq sóz dizbeklerinen keńnen paydalanadı.

Karaqalpaq xalıq awızeki dóretpelerinde frazeologizmler ay dese awzı bar, kún dese kózi bar, qasları káman, kirpigi oq dep tek qızlarımızdıń sulıwlıǵın súwretlew menen sheklenip qoymastan, iri, kúshli, palwan, batırlardı-arıslanday aybatlı, qoblanday ǵayratlı, dáw júrek, er júrek dep súwretleydi. Al úlken jastaǵılardı, yaǵnıy qartayǵan ǵarrı adamlardı, kópti kórgen, jası jetiw, bir ayaǵı górdе, bir ayaǵı jerde, jasarın jasadı, asarın asadı sıyaqlı frazeologizmler arqalı sıpatlaydı.

Frazeologizmlerdiń usınday múmkinshilikleri ásirese «Qoblan» dástanında qaharmannıń psixologiyalıq kúyiniw, súyiniw, qorqınısh sıyaqlı sezimlerin, oy-pikirlerin, ruwxıy jan dúnyasın ashıp beriwde sheber qollanǵan. Mısalı:

Aqılum boldı meniń lal,

Kewlinde barma qıylı qal (489)

Wáziri aǵzam, ámeldar,

Quwanıştı sıymay qoynına (407)

Menmenlikten zıyan keldi kózlerge

Qapalıqtan arǵısh endi júzlerge (514)

Bul mısallardağı frazeologiyalıq sóz dizbekleri ańlatıp turǵan mánini basqa bir sóz benen beriw qıyın. Sebebi, frazeologiyalıq sóz dizbekleriniń stillik boyawı jeke sózge salıstırǵanda bir qansha kúshli.

«Qoblan» dástanı tilindegi frazeologizmlerdiń qollanılıwına názer awdarsaq, qaharmanlardıń kewil sezimlerin, adamlardıń menmenligin, ózin basqalardan joqarı tutıwın bildiretuǵın frazeologizmlerdi júdá sheberlik penen qollanǵanlıǵın kóremiz. Mısalı:

*Bergen sadaqamdı kózge ilmedi
Haq yaratqan meni bendem demedi (401)*

*El iyesi patshanıń,
Kózine shóp salıptı (426)*

*Jep-ishkeni aldında,
Jemegeni artında (427)*

Bul mısallarda berilgen frazeologizmler menmenlik etiw, kókirek kóteriw, mensinbew mánilerin bildiredi.

«Qoblan» dástanında sada, haq niyetli, miynetkesh qaharmandı hám ashıwshaq, ǵázepleniw obrazın da súwretlewde frazeologizmlerden orınlı berilgen. Mısalı:

*Batır ańkaw, er gódek
Gódek bolma palwanım (467)*

*Aq kókirek bolǵanları qursın
Jaqsılıqtan jamanlıq is keledi (431)*

*Taqımǵa basıp aydaydı,
Tislerin qayrap shaynaydı (464)*

Ayqastırıp qolların,

Eki kózi alarıp,

Qan jıynalıp qızarıp (454)

Kemlikke bolar bir kemal,

Menmenlikke bir zawal (455)

Frazeologizmlerdiń quramında adamnıń hár qıylı kewil keshirmelerine, minez-qulqına, hárekettiń tezligine, shaqqanlıǵına baylanıslı sózler de ushırasadı:

Dáryaday kewli tasadı,

Xan áyler peyli tarlıqtı.

Pesin waqta ğayıp boldı kózinen. (466)

Demek, qaraqalpaq tilindegi frazeologiyalıq sóz dizbekleri – ıqsham, kórkem etip qurılǵan sóz dizbekleri bolıp qalmastan, az sóz benen kóp nárseni túsindiretuǵın tereń mánige iye, aytajaq oy-pikirdi, túsinikti dál beretuǵın til baylıǵı. «Qoblan» dástanında qaharmanlardıń psixologiyalıq xalatların beriwde frazeologizmler belgili dárejede xızmet atqarǵan.

III.3. Sinonim frazeologizmler

Frazeologiyalıq sinonimlerdiń tildegi turaqlı qáliplesken ornı xalıq dástanlarında belgili waqıya qalay bolǵan bolsa da sol halında aytılp qoymaydı. Jıraw, baqsılar bolǵan waqıyanı óziniń oy eliginen ótkizip oǵan túrli boyaw jaǵıp, kórkemlep súwretlewi tiyis.

Belgili bir oydı jarıqqa shıǵarıp bayanlawda, ásirese onı kórkem til menen súwretlep jetkeriwde leksikalıq sinonimler menen qatar frazeologiyalıq sinonimler úlken xızmet atqaradı. Máselen: kewil kóteriw-boy jazıw, iyek qaǵıw-bas iyzew, ishi kúyiw-janı ashıw frazeologizmleri bir-biri menen sinonim bolıp, olar xalıq awızeki dóretpelerinde ekspressivlik-stillik jaqtan, mánilik jaǵınan ózgeshelikleri seziledi.

Frazeologiyalıq sinonimiya máselesi kóplesh izertlewshilerdiń dıqqatın ózine qarattı. Bul qubılıs túrli materialları tiykarında máselen rus, nemis, ózbek, ázerbayjan, türk, bashqurt h.t.b tillerdiń frazeologiyalıq baylıqları tiykarında úyrenilgen.

Tilshi ilimpazlar frazeologizmlerde sinonimiyanı belgilewde túrli usıllardı kórsetedi. Máselen: A.I.Molotkov frazeologiyalıq sinonimlerdiń ózine tán tórt túrli sıpatın ajratıp kórsetedi:

1. Mánilerdiń birdeyligi, uqsaslıǵı,
2. Quramında birdey bolǵan komponentlerdiń bolmawı.
3. Leksika-grammatikalıq tárepten uqsaslıǵı, jaqınlıǵı.
4. Komponentlerdiń óz-ara bir-biri menen almastırıw imkaniyatınıń joqlıǵı⁵⁴.

Frazeologiyalıq sinonimlerge tán mánilik, stillik ayrıqshalıqlar olardı xalıq awızeki dóretpelerinde leksika-semantikalıq qurallar sıpatında keńnen paydalanıwǵa múmkinshilik beriwinde. Sol ushın da xalıq awızeki dóretpelerinde frazeologiyalıq sinonimlerdiń sheberlik penen, qaharmanlardıń minez-qulqın ashıp beriwde olardıń obrazına say jumsalǵan. Xalıq awızeki dóretpelerinen ásirese «Qoblan» dástanında frazeologiyalıq sinonimlerdiń tómendegi túrleri qollanǵan. Mısalı: Mise tutpaw-kózge ilmew, janına tiyiw-janına egew salıw, iyt azap penen-óldim azarda, bawrı qan bolıw- ishi bawrı eziliw, háp zamatta-kózdi ashıp jumǵansha h.t.b

Eki kózi sargayıw	kóp kútiw
Eki kózi tórt bolıw	

Mise tutpaw	mensinbew
Kózge ilmew	

Júzdi aydap birdi jetelew	qattı bay
Tórt túligi say	

⁵⁴ Молотков А.И. Форма фразеологии-вопросы фразеологии и ее изучение Сов.запад.книж. Изд.1967.184-6

Júzdi sarılap birdi payda etiw	
Janına tiyiw	qıynalıw
Janına egew salıw	
Iyt azap penen	zorǵa
Óldim azarda	
Bawırına qan bolıw	qıynalıw
Ishi bawrı eziliw	
Háp zamatta	tez
Kózdi ashıp jumǵansha	

Frazeologiyalıq sinonimlerdiń hár biri ózine tán ózgesheliklerge iye bolıp keledi. Olar mánilik jaqtan qansha jaqın bolıp kelse de, olardı bir-birniń ornına albastırıp qollanıw múmkin emes. Mısalı:

*Elge dushpan keldi dep,
Galawat túsip araqá (514)*

*Kóp suwıtpa aranı,
Taǵı aylanıp kel deydi (487)*

*Wáziri aǵzam, ámeldar
Quwanışlı sıymay qoynına (407)*

*Máslik qurıp elatı,
Ushqın qustıń sestine (491)*

Berilgen mısallardaǵı ǵalawat túsiriw, aranı suwıtıw frazeologizmleri urıstı, arazlastı mánlerinde qollanılǵan. Ekinshi mısaldaǵı quwanış qoynına sıymaw, máslik qurıp frazeologizmleri quwanış, shadlıq mánilerinde jumsalǵan. Xalıq awızeki dóretpelerinde frazeologiyalıq sóz dizbekleriniń quramında mánileri bir-birine jaqın frazeologiyalıq sóz dizbekleri de ushırasadı. Bunday sinonimlerdiń ayırıqshalıǵı jay sózlerge qaraǵanda oǵada ótkir seziledi.

Leksika frazeologiyalıq sinonimlerde dizbek óz máni dárejesine qaray, sonday-aq, statistikalıq túrine qaray ózine sinonim bolǵan jay sózden anıq ayırılıp turadı. Bir qıylı túsinikti frazeologiyalıq birlik penen bildiriw, ádette jay sóz dizbegi menen bildiriwge qaraǵanda obrazlı, ótkir tásirli bolıp keledi. Frazeologiyalıq birlik penen jay sóz arasındaǵı sinonimler leksika-frazeologiyalıq sinonim dep ataladı.

Frazeologiyalıq sóz dizbekleri oydı obrazlı, kórkemlep, astarlap, belgili bir uǵımdı hár tárepleme sıpatlap kórsetedi. Frazeologiyalıq sóz dizbeklerinen bolǵan sinonimlerdiń máni ayırıqshalıǵı oǵada ótkir seziledi. Sonlıqtan xalıq awızeki dóretpelerinde frazeologiyalıq sinonimler ayırıqsha orın iyeleydi. Mısalı:

Dáwlet qusıń taysaǵay-dá basıńnan

Ázeli tilekles edim jasıńnan (404)

Bizler menen qatar ósken jasıńa,

Dáwlet qusıń kelip qondı basıńa (412)

Hasım nashar, men jılayman zar-zar,

Mıń bálege basım boldı duwshaker (418)

Áger onı qılmasań,

Basıńa sawda salaman (421)

Shaqırıp alıp qasına,

Sawdalar salıp basına (412)

Sóz hám frazeologiyalıq sóz dizbekleri leksikalıq birlikler. Sózler tuwrıdan-tuwrı predmetti atap kórsetse, frazeologiyalıq sóz dizbeklerinde kúshli obrazlılıq penen aytıladı. Mısalı: kewilli-awzı quldaǵında, awzı qulaǵına jetiw, mayda-kóz ilmeytuǵın, kózge kórinbeytuǵın, táshwishleniw-júregi qanasına sıymaw, bir orında turmaw.

«Qoblan» dástanında frazemalarda sinonimles sózlerge qaraǵanda mániniń kúshli hám obrazlı ekenligi sezilip turadı. Sinonimiya – mánilik jaqınlıq tiykarında payda bolatuǵın qubılıs. Bul qubılıs frazeologiyalıq sóz dizbeklerine de tán. Leksikalıq birlikler arasında sinonimlik qatarlar tildiń leksikalıq quramın bayıtıwda qanday áhmiyetke iye bolsa, frazeologiyalıq sinonimler ulıwma tilde pikirdi obrazlı etip beriwde áhmiyetli úlken.

III.4. Frazeologiyalıq sóz dizbeklerindeki variantlılıq

Variantlasıw qubılısı barlıq til birliklerine tán. Bul qubılıs, ásiyese, xalıq awızeki dóretpelerinde kóbirek ushırasadı. SH.Raxmatullaev hár qanday frazeologizm frazeologiyalıq variant bolıwı ushın tómendegidey belgilerge iye bolıwı lazım dep kórsetedi:

1. Variantlar dep esaplanǵan qurılmalar hár qıylı leksikalıq hám garmmatikalıq ózgerisler nátiyjesinde biri ekinshisinen isip shıqqan bolıwı hám bir tiykarǵa qurılǵan bolıwı lazım.
2. Variantlar dep esaplanǵan qurılmalar tiykarında bir obraz jatıwı tiyis.
3. Variantlar dep esaplanǵan qurılmalar bir mánisti ańlatıwı lazım.
4. Variantlas frazeologizmlerdiń ulıwma bir leksikalıq komponenti bolıwı shárt.

Ulıwma alǵanda variantlasıw tiykarında bir frazeologizm basqa bir frazeologizmge aylanbaydı, al bir frazeologizmge tán obraz birligi, máni birligi saqlanadı.

Qazaq tili frazeologiya máselesin izertlewshi I.Keńesbaev⁵⁵ frazeologiyalıq sóz dizbekleriniń eki túrli variantı bar ekenin aytadı.

- 1) Leksikalıq variant: kóz shırışın aldı-kóz ildirdi.
- 2) Fonetikalıq variant: unjırǵası tústi – enjorǵası, onjorǵası tústi h.t.b.

Qaraqalpaq tilinde frazeologiyalıq variantlar haqqında J.Eshbaev «Qaraqalpaq tiliniń qısqasha frazeologiyalıq sózligi» miynetinde⁵⁶ óz pikirlerin beredi. Frazeologiyalıq variantlardı izertlew ilimiy kóz-qarastan úlken áhmiyetke iye. Óytkeni, til birlikleriniń basqa túrlerine salıstırǵanda frazeologiyalıq sóz dizbeklerinde variantlar júdá kóplep ushırasadı. Olardı úyreniw bolsa onıń tilindegi basqa sóz dizbeklerinen ayırmashılıǵın hám stillik qollanıwı jaǵınan hár qıylılıǵın ashıp beriwge keń múmkinshilik beredi. Geypara frazeologiyalıq sóz dizbekleriniń quramındaǵı komponentlerdiń ayırımları turaqlı boladı da, al birewleri ózgermeli bolıp keledi.

Frazeologizmlerdiń komponentleri ózgerip yamasa basqa sóz benen awmasıp turıwı olar arasında variantlılıqtı payda etedi. Variantlas frazeologizmler ayırım komponentleriniń ózgergeni menen, mánileri birdey bolıp, qarım-qatnasta olar biri ekinshisiniń ornına jumpsala beredi. Mısalı, qulaq salıw menen qulaq túriw degen eki variantlas frazeologiyalıq sóz dizbegin alıp qarayıq. Bulardıń ekewinde de ekinshi komponenti qulaq sóz óz halında qaladı, biraq ekewinde de bir máni tınlaw, esitiw mánilerin beredi.

«Qoblan» dástanında qulaq salıw frazeologizmi júdá kóp qollanǵan. Biraq dástanda qulaq salıw frazeologizmin qulaq túriw, qulaq asıw frazeologiyalıq variantı túrinde qollanıw menen birge tınlaw, esitiw mánisin beretuǵın qulaq túriw dizbegin qollanǵan. Mısalı:

*Nashar dep meni oylama,
Aytqan sózge qulaq sal (440)*

*SHapqan attıń izi joq,
Qulaq túrip qarasa (446)*

⁵⁵ Кеңесбаев И. Қазақ тилинің фразеологиялық сөздігі Алматы, 1977. 590-бет

⁵⁶ Ешбаев Ж. Қарақалпақ тилинің қысқаша фразеологиялық сөзлігі. Нөкіс, 1985.

Frazeologiyalıq sóz dizbegi quramındaǵı bir komponentiniń basqa sóz benen almasıwınıń tómendegi túrlerin kórsetiwge boladı:

Sóz benen sóz almasadı. Mısalı: qulaq salıw-qulaq túriw-qulaq qoyıw, názer salıw-názer taslaw.

Sóz benen sóz almasqan jaǵdayda tómendegi ózgeshelikler kózge taslanadı.

1. Almasıp atırǵan komponentler óz ara sinonim bolıwı múmkin. Mısalı: oyǵa batıw-tereń oyǵa shúmiw, oyınan shıǵarıw-esinen shıǵarıw, istin kózin biliw-istin kózin tanıw t.b.

2. Mánileri bir-birine jaqın sózler bolıwı múmkin. Mısalı: tóbesi kókke jetiw-bası kókke jetiw- bası aspanǵa jetiw.

Leksikalıq variantlardıń belgili bir bólegi frazeologiyalıq sóz dizbegi quramındaǵı sóz komponentiniń túsirilip qaldırılıwı menen payda boldı. Mısalı: jol-joba kórsetiw-jol kórsetiw, oylap oyına jete almaw-oyına jete almaw, basına is túsıw-is túsıw t.b.

Leksikalıq variant frazeologiyalıq sáz dizbegi quramındaǵı sóz komponentiniń almasıwı arqalı payda boladı. Qaraqalpaq tilinde frazeologiyalıq sóz dizbekleriniń feyil komponenti, al ayrımlarında atawısh komponenti almasıp qollanılıwı jiyi ushırasadı.

I. Atawısh komponentiniń almasıwı:

Esi	ketiw
Aqılı	
Oyǵa	batıw
Qıyalǵa	
Júzine	basıw
Betine	
Awızǵa	alıw
Tilge	

II. Feyil komponentiniń almasıwı:

Qulaq	asıw
	salıw
	túriw
Záxarin	shashıw
	jayıw
Abroyı	túsiw
	tógiliw
Bawırına	tartıw
	basıw

Bunday elliptik variantlardı basqa variantlarğa salıstırğanda idiomatizm kúshlirek ekenligi sezildi. «Qoblan» dástanında ellipsis varianttağı frazeologizm de ushırasadı. Mısalı:

*Ǵawlap jáne basadı,
Márt aqıldan sasadı (449)*

*Aqılım boldı meniń lal,
Kewlinde barma qıylı qal (489)*

Berilgen mısallarda «Qoblan» dástanınan alınğan aqıldan sasıw, aqılı lal bolıw variant frazeologizmler berilgen. Leksikalıq variant frazeologiyalıq sóz dizbegi quramındağı sóz komponentiniń almasıwı arqalı payda boladı. «Qoblan» dástanı tilinde frazeologiyalıq sóz dizbekleriniń feyil komponenti, al ayırımlarında atawısh komponenti almasıp qollanıwı jıy ushırasadı.

Leksikalıq varianttıń siyrek ushırasatuǵın túri frazeologiyalıq sóz dizbekleriniń quramına sóz komponentiniń qosılıwı arqalı payda bolğan túri Mısalı: Awere bolıw-áwere sarsan bolıw, kóz taslaw-kóz qıyıǵın taslaw (salıw)

Mısalı: *Men de dos-em áwel bastan ózińe,
Qáhár kelse qanlar tolar kózińe (502)*

*Jáne qızıp sawashlar,
At sharshawdan qan boldı (449)*

*Súyew bolıp júrippen,
Shań urmaǵay júzine (440)*

Mısallardan kórip turǵanıımızday, frazeologizm quramına sóz komponentiniń qosılıwı arqalı hám júzine daq túspew frazeologizminiń quramındaǵı daq sózi shań sózi menen almasırlıǵan. Bunnan frazeologiyalıq variantlardıń ózgermeli komponentleri dus kelgen sóz benen almasa bermesten tildıń belgili bir nızamlıqları arqalı iske asatuǵın process ekeni belgili boladı.

Frazeologizmler quramında ellipsislik qubılıslar arqalı payda bolǵan frazeologiyalıq variantlar «Qoblan» dástanında kóplep ushırasadı. Bul xalıq awızeki dóretpelerindegi frazeologizmlerdiń ónimli qollanıwı qaraqalpaq ádebiy tiliniń rawajlanıwına óz tásirin tiygizedi.

III.5. Somatikalıq frazeologizmler

Frazeologizmlerdiń ishinde ayırım sózler semantikalıq jaqtan ayırıqsha kózge túsip frazeologizminiń uytqısı retinde xızmet etedi. Bunday sózler frazeologizmlerdiń quramında qaytalanıp otıradı. Máselen, til, júrek, kóz, awız, qol, tis ayaq aq, qara jeti x.t.b sózler uytqı sózler qatarına jatadı⁵⁷. Qaraqalpaq tili leksikası boyınsha ilimpaz E.Berdimuratov bul boyınsha «Qaraqalpaq tilindegi sóz dizbekleriniń kópshilik toparı adamzat turmısında belgili bir áhmiyetke iye bolıp kelgen eń jaqın predmetler menen qubılıslar dógereginde payda bolǵanın kóremiz» degen pikirdi aytadı hám adam músheleriniń atamalarına baylanıslı (til, awız, júrek, ayaq, qol, bet, bas, murın, qulaq, ókpe t.b) haywanatlar atamalarına baylanıslı (iyt, túye, qoy, at, eshek t.b) sózler frazeologiyalıq sóz dizbekleriniń quramında kóp ushırasatuǵının kórsetedi⁵⁸.

⁵⁷ Айназарова Г. Қарақалпақ тилинде теңлес еки компонентли фразеологизмлердиң лексика- семантикалық хәм стильлик өзгешеликлери. - Нөкис, 2015, - Б. 31,37.

⁵⁸ Бердимуратов Е. Хәзирги қарақалпақ тили. Лексикология. - Нөкис, 1994. -Б 136-137.

J.Eshbaevtiń «Qaraqalpaq tiliniń qısqasha frazeologiyalıq sózligi» miynetinde somatikalıq máni menen berilgen frazeologizmler kóplep ushırasadı⁵⁹.

Qaraqalpaq tilindegi frazeologizmlerdiń ayırım mánilik túrleri yamasa grammatikalıq ózgeshelikke iye eki sınırlı frazeologizmler boyınsha G.Aynazarovaniń kandidatlıq dissertaciyası jaqlandı. Onıń miynetinde teńles eki sınırlı frazeologizmler tilde qollanıwına qaray semantikalıq jaqtan bir neshe toparlarǵa bólip kórsetiledi.

Xalıq awızeki dóretpelerinde adamnıń dene músheleriniń atamalarına (somatizmlerge) baylanıslı bir qansha frazeologizmler ushırasadı. Mısalı: kózine shóp salıw, kózi jetiw, til algısh, til tiygiziw, tili shıǵıw, tisinen shıǵarmaw, tis qaqqan, awzı ashılıw, awzına qum quyıw, awzınan túskendey, murnınan jip ótkerip alıw, moynına miniw, basına kóteriw t.b.

«Qoblan» dástanında qollanılgan adamnıń dene músheleriniń atamalarına baylanıslı frazeologizmler júdá kóp jumsalgan. Mısalı:

*Talap etip awzına as salıptı,
Qoblan, Qurtqa, qutlı bolsın balların (524)*

*Áger onı qılmasań,
Basına sawda salaman (421)*

*Keter boldıń qolımnan
Kózińe shóp salganday (420)*

*Kóp azaptı kórseń de,
Bul ne degen uzın til (486)*

⁵⁹ Ешбаев Ж. Қарақалпақ тилинің қысқаша фразеологиялық сөзлиги. - Нөкіс, 1985.
- Б. 44,48-49.

Eki qolın qawsırıp,

Gúnalı bolğan adamday (488)

Sóyledim sözlerdi, tilimnen taptım,

Zamanım kelgende tulpardı shaptım (487)

Tilep atańnan alғанım,

Bir tırnaqqa zar edim (494)

Keltirilgen misallardağı frazeologizmlerdiń quramında «awız», «bas», «kóz», «til» «qol» sózleri qatnasıp somatikalıq frazeologiyalıq sóz dizbekleri jumsalğan. «Qoblan» dástanındağı adamnıń dene músheleriniń atamalarına baylanıslı frazeologizmler hár qıylı mánilerdi ańlatıp keledi. “Qoblan” dástanınıń leksikalıq quramında adam dene músheleriniń atamalarına baylanislı kóp ǵana turaqlı sóz dizbekleri ushırasadı. Biz olardi tómendegi misallar arqalı sóz tetemiz.

1. “Kóz” sózine baylanislı frazeologiyalıq sóz dizbekleri

Kóz salıp anıq kóredi.

Uzaqtan kózi shaladı. (57)

Kózden jasin tókti,túyedey shókti. (418)

Sirá kózge ilmediń (447).

2. “Awız” sózine baylanislı frazeologiyalıq sóz dizbekleri

Awız qanlı bóri eken. (452)

Awzımız asqa tiygende (420)

Dástanda bulardan basqa da adam múshelerinen qol,gelle,júz,bawır, ayaq, súyek sıyaqlı sózler frazeologizmlerde tirek sóz xizmetinde jumsaladı:

1. *Tórtewin gelle qıladı(428)*

2. *Qulaqtı túrip qarasa,(446)*

3. *Bunan keyin Qoblannıń bawırı erip, súyegi balqıp attan túseyin dep turǵan waqtında.. (441)*

4. *Ámiwdi júlep qolǵa aldı (150)*

Frazeologizmlerdiń quramında adamnıń hár qıylı kewil keshirmelerine, minez-qulqına, hárakettiń tezligine, shaqqanlıǵına baylanıslı sózler de ushırasadı:

1. *Dáryaday kewli tasadı. (30)*
2. *Xan áyler peyli tarlıqtı. (64)*
3. *Pesin waqta ğayıp boldı kózinen. (66)*

Solay etip, biz “Qoblan” dástanındaǵı frazeologiyalıq sóz dizbekleriniń ózine tán belgilerin, mánilerin, sinonimlik sınırların anıqlaw, tallaw arqalı onıń tili leksika-semantikalıq jaqtan oǵada bay ekenligin anıqladıq. Bul dástannıń tilin izertlew, ondaǵı sózlerdiń kelip shıǵıw tariyxın, leksika- semantikalıq qatlamların úyreniw qaraqalpaq til biliminiń aldında turǵan áhmiyetli máselelerdiń biri bolıp, ol folklorlıq shıǵarmalar tilin izertlewde úlken orın tutadı.

JUWMAQ

Frazeologizmler – tildegi eń áhmiyetli bolǵan til birlikleri. Olardı tilde qollanıw arqalı pikirdi, aytajaq oyı jáne de emotcional-ekspressivlik jaqtan kúshli, obrazlı etip beriwge erisedi.

Qaraqalpaq til biliminde frazeologiyalıq sóz dizbekleri máseleleri ele tolıq mánide izertleniw obekti bola qoyǵan joq. Sonıń ishinde xalıq awızeki dóretpelerinde hám kórkem shıǵarmalarda frazeologizmlerdiń qollanıw ózgesheliklerin izertlew eń áhmiyetli máselelerdiń biri esaplanadı.

Xalıq ǵáziyesi bolǵan frazeologizmler ásirlerden-ásirlerge ótip, túrlenip, ısılıp, xalıq sanasında usı búginge shekem saqlanıp keldi. Keleshekte xalıq ǵáziyesi bolǵan sáz marjanların áwladtan-áwladqa jetkerip beriw onı kázdiń qarashıǵınday saqlaw eń birinshi gezekte siziń menen biziń filologlar, tilshilerdiń eń bir ádiwli minneti.

Pitkeriw qánigelik jumıstıń kirisiw bóliminde temanıń áhmiyetliligi, jumıstıń maqseti hám wazıypaları, jumıstıń ilimiy jańalıǵı, izertleniw metodları, obekti hám predmeti sonıń menen birge jumıstıń qurılısı sóz etiledi.

Pitkeriw qánigeliktiń birinshi babı «Til biliminde folklorlıq shıǵarmalar tiliniń izertleniw tariyxınan» dep atalıp bul bap óz ishinde úsh bólimdi qamtıydı. Túrkiy til biliminde folklorlıq shıǵarmalardıń tilin izertlew máseleleri, frazeologizmlerdiń turkey til biliminde hám qaraqalpaq til biliminde izertleniw jaǵdayları sóz etiledi. Xalıq awızeki dóretpeleri til biliminde izertlew jaǵdayları sóz etiledi. Xalıq awızeki dóretpeleri til biliminde izertleniwine, sol tiykarında izertlengen jumıslarǵa sholıw jasaladı.

Ekinshi babı ««Qoblan» dástanındaǵı frazeologiyalıq sóz dizbekleriniń sóz shaqaplarına qatnası» dep atalıp, ol tórt bólimnen turadı. Bunda tiykarınan feyil, kelbetlik, atlıq hám ráwish mánili frazeologiyalıq sóz dizbekleri «Qoblan» dástanınan mısallar menen úyrenildi. Ulıwma tildegi sıyaqlı feyil mánili frazeologizmler «Qoblan» dástanında hár qıylı is-háreketke, adamlardıń psixologiyalıq xatlarına baylanıslı júdá sheberlik penen qollanǵan. Frazeologiyalıq ótlesiwlerge, birliklerge aylanǵan feyil mánili frazeologizmler júdá kóp ushrasadı.

Jumistiń úshinshi babı ««Qoblan» dástanında frazeologizmlerdiń semantika-stilistikalıq ózgesheligi» dep ataladı. Bul bap tórt bólimnen ibarat bolıp, birinshi bóliminde dástan tilindegi frazeologizmlerdiń quramına sóz qosılıp qollanılıwı sóz etiledi Frazeologiyalıq sóz dizbekleriniń quramı menen qurılısı semantikalıq jaqtan az kem ózgeriske ushırap qollanılıwı xalıq awızeki dóretpelerinde ásirese, poeziyalıq shıǵarmalarda kóplep ushırasadı. Ekinshi bóliminde «Qoblan» dástanında qollanılǵan frazeologizmler arqalı xaharmanlardıń psixologiyalıq xalatlarına qarata jumsalıwı ózgeshelikleri berildi. Dástanda hár bir qaharmannıń ózine tán ózgesheliklerin frazeologizmler menen ashıp berildi. Úshinshi bólimde «Qoblan» dástanındaǵı sinonim frazeologizmler orınlı hám sheber paydalanǵanlıǵı ayrıqsha kózge túsedi. Tórtinshi bólimde frazeologiyalıq variantlılıq máseleleri sóz etildi yaǵnıy «Qoblan» dástanında qollanılǵan frazeologiyalıq variantlılıq mısallar tiykarında dálillendi.

Solay etip, biz túrkiy xalıqlar miyrası bolıp qalǵan qaraqalpaq xalıq dástanlarınıń biri “Qoblan” dástanındaǵı frazeologizmlerdi leksika-semantikalıq baǵdarda izertledik. Bunda biz tómendegi juwmaqlarǵa kelemiz.

1. Dástan birinshi ret 1903-jılı Belyaev tárepinen jazıp alındı hám 1917-jılı Ashxabad qalasında baspadan shıqtı. Soń bul dástan qaraqalpaq ilimpazları N.Japaqov, Q. Maqsetov tárepinen jańa variantları jynalıp Ózbekstan Ilimler akademiyasınıń Qaraqalpaq filialınıń folklor sektorına tapsırıldı. Keyinrek dástan institutıń, oqıw sabaqlıqlarına kirgizildi. “Qoblan” dástanın izertlew boyınsha kóplegen ilmiy konferenciya shólkemlestirildi hám doklad, bayanatlar oqıldı.

2. Til biliminde folklorlıq shıǵarmalardıń tilin izertlew 1940-jıldan baslandı. Bul boyınsha M.Jirmunskiy, G.Bogatirev, S.Bayliyev, T.Aripov, R.Egamberdiyev, Sh.Shoadurahmanov, R.Rasulov sıyaqlı ilimpazlar dástanlar tilin izertlewde óz úleslerin qostı. Qaraqalpaq til biliminde D.S.Nasirov, H.Hamidov, O.Bekbaulov, Sh.Abdinazimov, A.Abdiyevlar izertlew jumısların alıp bardı.

3. Frazeologizmlerdiń kórkem shıǵarmalarda qollanılıw ózgesheliklerin, sóz shaqapları, basqa leksika-semantikalıq toparlardaǵı sózler menen qatnasın hám olardıń hár túrli stilistikalıq xızmetin úyreniw qaraqalpaq til biliminiń eń áhmiyetli máseleleriniń biri esaplanadı.

4. “Qoblan” dástanında sózlik quramnıń tiykarın óz sózlik qatlamdaǵı sózler hám ulıwma túrkiy xalıqlarǵa ortaq sózler quraydı. Túpkilikli túrkiy sózler qatlamında túrkiy tilleriniń payda bolıwınıń dáslepki basqısı –altay qatlamına tiyisli sózler saqlanǵan. Bul bizdiń til tariyxımızdı bilip alıwımızǵa múmkinshilik beredi. Sonday-aq turkiy tiline ortaq sózler tematikaǵa bólip úyrenildi hám tilimizde kóplegen toponimler,etnonimler, antroponimler bar ekenligin anıqlawda judá ahmiyetli faktlerdiń biri bolıp esaplanadı.

5. Dástanda óz sózlik qatlamdaǵı sózler hám ulıwma túrkiy xalıqlarǵa ortaq sózler menen bir qatarda basqa tillerden kirgen sózlerde bar.

Dástannıń sozlik quramındaǵı qıtay sózleriniń ózlestirilgenligi qaraqalpaq tilinde basqa tillardan sóz ózlestiriwdiń eń eski qatlamın quraydı. Jáne de dástańǵa arab-parsı tilleri sawda-satıq hám Orta Aziyaǵa islam dininiń tarqalıwı nátiyjesinde kirip kelgen.

6. “Qoblan” dástanında jumsalǵan frazeologiyalıq sóz dizbekleriniń semantikalıq ózgesheliklerin úyreniw onıń qaraqalpaq tiliniń sózlik quramın mánilik jaqtan bayıtıwǵa qosqan úlesin anıqlawǵa múmkinshilik beredi. Sonday –aq tilimizde bir frazeologizmler awıspalı mánilerde jumsalıwın kóremiz. Tap sonday ózgesheliklerdi “Qoblan” dástanınıń tilinde de ushıratamız. Yáǵnıy dástanda kóp mánili sózler de ushırasadı. Bul qaraqalpaq tiliniń sózge bay ekenliginen derek beredi.

7. Dástanda sinonim, antonim, omonim sózlerde qollanılǵan. Bul sózler tildiń baylıǵın támiyinleytuǵın, adamnıń oyın basqalarǵa qalıwsız, tolıq hám túsinikli etip jetkeriwge sebepshi bolatuǵın tildegi áhmiyetli semantikalıq qubılıslar bolıp esaplanadı.

8. Sonday-aq dástanda tildiń kórkem súwretlew quralları bolǵan troplardı hám stilistikalıq figuralardıń sheber qollanılǵanlıǵın kóremiz. Bul kórkemlew quralları dástanda obrazlardı hám epizodlardı kórkem tásirli etip súwretlewde qollanılǵan.

9. Frazeologizmler qaharmanlardıń oy-pikirin tásirli, ótkir etip jetkerip beriwde qollanılǵan.

Solay etip, dástanda qollanılǵan sózler hám sózlerdiń semantıklıq ózgesheligi sheber túrde qollanıwı bul jırawdın qaraqalpaq ádebiy tilin jetik ózlestirgeninen derek berse, ekinshi tárepten qaraqalpaq tiliniń sózlik quramınıń joqarı dárejede bay ekenligin kórsetedi.

PAYDALANILGAN ÁDEBIYATLAR

1. Abdinazimov Sh. «Қырық қыз» дәстанының лексикасы. Ақд, Нөкис, 1992.
2. Abdinazimov Sh. Qaraqalpaq til tariyxı, Tashkent, 2006
3. Abdinazimov Sh. «Лингвофольклористика». Нөкис, 2015.
4. Abdinazimov SH Berdaq shıǵarmalar tili. Toshkent 2006
5. Ábdiev A. «Alpamıs» dástanı tiliniń qısqasha túsindirme sózligi (oqıw qollanba), Nókis, «Bilim». 2012
6. Abdiev A. “Alpamıs” dástanı tiliniń leksika-semantikalıq hám stilistikalıq ózgeshelikleri Avtoreperat Nókis. 2011
7. Abdiev A. Qaraqalpaq xalıq dástanlarında parsı tilinen kirip kelgen sózler Ámiwdárya 2012/4
8. Abdiev A. “Alpamıs” dástanınıń tilinde stilistikalıq figuralardıń jumsalıwı QMU Xabarshısı 2009/3-4
9. Aynazarova G. Qataqalpaq tilinde eki komponentli frazeologizmler, Nókis, 2005
10. Ахметов С., Бақадырова С. Фольклорлық терминлердің қысқаша сөзлиги. -Нөкис, 1992.
11. Бекбаўлов О. Қахарманлық эпостың араб-парсы лексикасы ҳәм оның тарийхый-лингвистикалық характеристикасы. -Нөкис, 1979.
12. Berdimuratov E. Házirgi qaraqalpaq tili. Leksikologiya, Nókis, «Bilim». 1994
13. Dáwenov E. Qaraqalpaq tilinde kómekshi sózler, Nókis, «Bilim». 1994
14. Dáwletov A., Dáwletov M., Qudaybergenov M. Házirgi qaraqalpaq ádebiy tili. Morfemika. Morfonologiya. Sóz jasalıw. Morfologiya, Nókis, «Bilim». 2010
15. Dáwletov A., Paxratdinov Q. Qaraqalapaq til bilimi (bibliografiyalıq korsetkish), Nókis, «Bilim». 2008
16. Dáwletov A. Házirgi qaraqalpaq tili. Fonetika, Nókis, «Qaraqalpaqstan». 2012

17. Eshbaev J. Qaraqalpaq tiliniń qısqasha frazeologiyalıq sózligi, Nókis, «Qaraqalpaqstan». 1985
18. Мамедқулиев Д. Языковые особенности дастана «Шахсанем и Гариб». - Ашхабад, 1965.
19. Мақсетов Қ. Қарақалпақ жыраў бақсылары.-Нөкис, 1983.
20. Насыров Д, Доспанов О, Бекбергенов А, Сайтов Д. Қарақалпақ әдебияты классиклери шығармаларының тили. -Нөкис, 1995.
21. Қарақалпақ фольклоры. 27-42 томлар. -Нөкис, 2011.
22. Қарақалпақ тилинің түсіндірме сөзligи, -Нөкис, I-IV томлар. -Нөкис. 1982, 1984, 1988, 1992.
23. Qidirbaev A. Házirgi qaraqalpaq tilindegi atlıq sózler, Nókis,1961
24. Qudaybergenov M. Qaraqalpaq tiliniń morfonologiyası, Tashkent, 2006.
25. Хамидов Х. Қарақалпақ тили тарийхының очерклери.- Нөкис, 1974.
26. Sagitov I.T. Qaraqalpaq xalqınıń qaharmanlıq eposi Nókis 1986
27. Raxmatullaev SH Uzbek tilining etimologik luğati Toshkent 2000
28. Raxmatullaev SH Uzbek tilining etimologik luğati Toshkent 2003
29. Paxratdinov Q, Bekniyazov Q Qaraqalpaq tilndegi frazeologizmler. Nókis 2012.
30. Bekbaulov O, Mámбетnazarov Q Qaharmanlıq dástanlardaǵı ózlestirme sózlerdiń túsinigi Nókis 1992.
31. Bekbergenov A Qaraqalpaq tiliniń stilistikası Nókis 1990.